

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Тернопільський національний економічний університет
Факультет аграрної економіки і менеджменту
Кафедра менеджменту біоресурсів і природокористування

ГУРНИЙ Роман Ігорович

**Функціонування і розвиток агропродовольчого ринку в
умовах інституціональних змін / Functioning and
development of the agro food market in the conditions of
institutional changes**

Спеціальність – 8.03060101 “Менеджмент організацій і адміністрування”

Магістерська програма – Менеджмент і правове забезпечення
агропромислового виробництва

Магістерська робота

Виконав студент групи

МПЗ_м-21

Р.І. Гурний

Науковий керівник:

к.е.н., доцент

Р.В. Волошин

Магістерську роботу допущено

до захисту:

“___” _____ 20__ р.

В.о. завідувача кафедри

_____ Р.Б. Гевко

ТЕРНОПІЛЬ – 2017

ЗМІСТ

ВСТУП.....	10
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТКУ АГРОПРОДОВОЛЬЧОГО РИНКУ	12
1.1. Теоретичні засади інституціональних змін.....	12
1.2. Стан інституціоналізації агропродовольчого ринку в контексті аграрної реформи.....	19
1.3. Особливості формування та розвитку агропродовольчих ринків	25
Висновки до розділу 1	31
РОЗДІЛ 2. АНАЛІЗ СТАНУ АГРОПРОДОВОЛЬЧИХ РИНКІВ ТЕРНОПІЛЬСЬКОГО РЕГІОНУ	33
2.1. Загальна характеристика агропродовольчого сектору Тернопільського регіону	33
2.2. Інституціональні умови формування агропродовольчого ринку регіону.....	46
2.3. Ефективність розвитку агропродовольчого ринку регіону	56
Висновки до розділу 2	67
РОЗДІЛ 3. НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ РОЗВИТКУ АГРОПРОДОВОЛЬЧОГО РИНКУ ТЕРНОПІЛЬСЬКОГО РЕГІОНУ В УМОВАХ ІНСТИТУЦІЙНИХ ЗМІН.....	69
3.1. Обґрунтування напрямків розвитку підприємницької діяльності в аграрному секторі економіки в контексті пореформених трансформацій	69
3.2. Агропромислова інтеграція як напрям оптимізації інституційного середовища	77
3.3. Покращення параметрів агропродовольчих ринків з позиції інституціонального підходу.....	85
Висновки до розділу 3	93
ВИСНОВКИ.....	95
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	95

ВСТУП

Агропромисловий комплекс є важливою складовою національної економіки України та її регіонів і має значні ресурси для підвищення ефективності соціально-економічного розвитку країни, формування її потужного експортного потенціалу та забезпечення продовольчої безпеки країни. За час ринкових перетворень в цьому важливому секторі національної економіки створено ринкові організаційно-правові структури на основі приватної власності на землю та майно; підвищено інвестиційну привабливість та ділову активність; активізовано процеси інтегрування до світової агропродовольчої системи.

Актуальність роботи обумовлюється низкою серйозних проблем, які залишились у спадок від минулого, виникли через недостатню послідовність в здійсненні реформ і певними прорахунками у виборі шляхів, засобів, методів й темпів перетворень в АПК та його окремих складових. Серед них: деформації цінових пропорцій; нестабільність виробничо-господарських зв'язків; зниження ефективності сільськогосподарського виробництва, слабка фінансова дієздатність значної частки аграрних підприємств; фізичне і моральне старіння основних виробничих фондів; погіршення соціальних умов життя сільського населення; слабка організація праці і дефіцит кваліфікованих кадрів; нерациональне використання земельних ресурсів сільськогосподарського призначення; погіршення родючості ґрунтів та інші. Виходячи з цього, проблема стабілізації агропромислового виробництва і забезпечення розвитку на засадах сталості стає все більш актуальною, а її вирішення безпосередньо пов'язане з ефективністю управління на мікро- та макрорівні.

Мета і завдання дослідження полягає в теоретичному обґрунтуванні концептуальних положень інституційного розвитку агропродовольчого ринку на засадах сталості, визначенні на цій основі принципів формування ефективного інституційного середовища.

Для досягнення поставленої мети магістерської роботи було визначено та вирішувалися такі завдання:

- дослідити теоретико-методологічні засади формування і розвитку агропродовольчого ринку;
- проаналізувати стан агропродовольчих ринків Тернопільського регіону;
- обґрунтувати напрями вдосконалення розвитку регіонального агропродовольчого ринку в умовах інституційних змін.;

Об'єктом дослідження є регіональний Тернопільський агропродовольчий ринок в контексті інституційних перетворень.

Предметом дослідження є процеси і відносини, що виникають в процесі інституційних трансформацій агропродовольчого ринку..

Інформаційну базу магістерського дослідження становлять статистичні матеріали Державного комітету статистики України і Головного управління статистики в Тернопільській області, Міністерства аграрної політики України, інформаційні звіти інших міністерств та відомств, науково-дослідних інститутів.

Методи дослідження. В процесі дослідження використовувалися наступні методи: аналіз та синтез, методи емпіричного пізнання, індексні та балансові методи, графічні методи.

Наукова новизна одержаних результатів. В даній роботі проаналізовано інституційні механізми і середовище формування і функціонування агропродовольчих ринків, а також запропоновано основні напрями їх вдосконалення.

Наукове значення роботи. Полягає в тому, що на основі отриманих теоретичних та практичних висновків запропоновано напрями для вдосконалення агропродовольчих ринків в умовах інституційних трансформацій.

Практичне значення отриманих результатів. Основні положення роботи мають практичне значення і можуть бути використані як в роботі сільськогосподарських підприємств, так і в діяльності органів державної влади.

Структура дипломної роботи. Дипломна робота складається із вступу, трьох розділів, висновків та пропозицій, списку літератури, 18 таблиць та 10 рисунків. Всього робота містить 106 сторінок.

Розділ 1. Теоретико-методичні засади формування і розвитку агропродовольчого ринку

1.1. Теоретичні засади інституціональних змін

По своїй суті весь цивілізаційний розвиток людства являє собою свого роду інституційні зміни. В процесі розвитку вони спочатку формуються як неформальні зміни певного стану, а потім інституціалізуються у вигляді механізмів, норм, правил тощо. Суспільний розвиток та державний вплив на процеси, що його супроводжують постійно викликають дискусію у наукових колах. Вони стосуються найбільш проблемних і критично важливих аспектів життєдіяльності суспільства. В даному контексті розвиток теорії інституційних змін, як цілісної методологічної основи забезпечення якісного поступу у розвитку, став об'єктивним чинником та базовою основою дослідження для багатьох вчених.

Відповідно до цього, актуалізується потреба у виділенні і вивченні складових суспільного розвитку, розвитку економічних систем тощо з позиції реформування на засадах забезпечення якісних інституційних змін. Ключовим напрямом при цьому є забезпечення єдності інституційних теорії і практичних заходів щодо реформування і трансформації різного роду процесів, спрямованих на досягнення якісно високого стану заходів державного регулювання. Саме державі в даному контексті відводиться ключова роль щодо визначення чинників економічного та суспільного розвитку, забезпечення їх здатності до якісних змін та формування структури дієвих інститутів, спроможних забезпечити цей розвиток у визначеному напрямі.

Генеza існуючих теоретичних підходів до проблеми інституційного забезпечення регіонального розвитку дає можливість визначити, що у загальному розумінні інститути – це сукупність, сформованих протягом певного історичного періоду, суспільних норм і правил які можуть бути вираженими або у вигляді певних законів, нормативів, обмежень обов'язкових до виконання (формальний рівень), або у вигляді морально-етичних установок, принципів поведінки, традицій тощо, яких дотримується населення регіону в

процесі свого існування (неформальний рівень). Реалізація законів, правил та установок поведінки всіх учасників суспільних відносин забезпечується спеціальними утвореннями, а саме інституціями. Під інституціями розуміються формально чи неформально сформовані утворення, які забезпечують упорядкування діяльності визначених груп населення та відіграють провідну роль у визначенні їх місця в системі взаємовідносин [22].

Головним завданням інституцій є організація життя суспільства, зменшення невизначеності в процесі його існування шляхом встановлення постійної структури людської взаємодії; формуванні механізмів по забезпеченню всієї сукупності рамкових обмежень, пануючих правил, настанов тощо. Взаємодіючи між собою інститути та інституції формують інституційний механізм під яким розуміють сукупність взаємозв'язків між формальними та неформальними інститутами, а також організаціями, які сприяють реалізації принципів демократичного (доброго, належного) врядування, забезпечують узгодження та коригування інтересів різних суспільних груп, координацію сумісної діяльності на шляху досягнення задекларованих цілей розвитку регіону [43].

Загалом, інституційні зміни диференціюють за двома основними ознаками – за джерелом виникнення та напрямом реалізації. За першою ознакою вони можуть мати національний, національно-регіональний та регіональний характер, відповідно до масштабу об'єкту до яких вони стосуються і в межах якого діють. За другою – вони забезпечують галузеві та корпоративні процеси, пов'язані із забезпеченням якісних змін в межах технологічно об'єднаних виробництв та суб'єктів господарювання або в суб'єктах, що входять до єдиної структури власності. управління чи інших аспектів господарювання.

Класифікуючи інституційні зміни, відмітимо можливість до їх систематизації за трьома основними групами: інкрементні, які передбачають перегляд учасниками акту обміну своїх контрактних стосунків з метою отримання потенційного виграшу від торгівлі хоча б однією із сторін; еволюційні – передбачають поступовий перехід від одних правил, які втратили

актуальність, до інших які актуалізуються в більшій мірі; революційні – різкі зміни, які відбуваються за рахунок умисного руйнування одних правил і формування нових, які не завжди є актуальними. Інкрементні еволюційні зміни мають безперервний характер

Інституціональна структура агропродовольчого ринку по своїй суті формує різновид економічної будови, яка забезпечує вплив на процеси виробництва та обміну агропродовольчою продукцією, створює умови для досягнення цілей і визначеного рівня ефективності господарювання. Від ступеня розвитку і зрілості інституційних складових, а також їх гнучкості і здатності реагувати на зміни еволюційного та революційного характеру залежить загальний стан і результативність економічних та суспільних систем.

Для забезпечення раціонального функціонування в межах визначених правил і дієвих механізмів формують так зване інституційне середовище, яке об'єднує не тільки відомі і наявні інститути, але й враховує рівень їх інтегрованості і залучення у процес розвитку.

Загалом, інституційне середовище агропродовольчого ринку формується на основі єдності політичних (нормативно-правових) і економічних правил, а також норм традиційного характеру, що створюють передумови для ефективної господарської діяльності. Складові інституційного середовища виступають ключовими елементами, що забезпечують якісні перетворення у агропродовольчій сфері. При цьому, воно виконує ряд функцій, які передбачають регулювання процесів, контроль стану і розвитку, інформаційне забезпечення і супровід, регламентування діяльності та її стимулювання, а також забезпечення захисту.

Процеси реалізації інституційних змін знаходяться також у тісному зв'язку із розвитком ринкової економіки. Так, уся історія розвитку ринкових теорій є свого роду теорією інституційного розвитку економічних систем – від первіснообщинної до постіндустріальної та інформаційної. Відповідно, функціонування економічних систем тісно пов'язане із розвитком людства. Починаючи із виникнення класових відносин та первіснообщинного ладу, між людьми та їхніми племінними утвореннями склалися відносини, пов'язані із

виробництвом, розподілом і споживанням матеріальних і нематеріальних благ. Виходячи із цього, з точки зору спрощеного розуміння ринкових відносин, існування товарного обміну серед первісних людей можна вважати передумовами до створення ринку як елемента суспільного життя.

Історичний розвиток ринку був напряму пов'язаний із модифікацією товарних відносин, які поступово витісняли натуральне виробництво. Поштовхом до його інтенсивного розвитку стало виділення ремісництва як окремого елемента виробничої системи. З того часу, сформувалася категорія людей, які не могли харчуватися із плодів своєї праці, а були вимушені здійснювати їх обмін на товари першої необхідності.

Умовами для такого обміну були визначення вартості виробленої продукції, можливість її обміну, а також фізична наявність місця для здійснення такого обміну. З часом, почали формуватися територіальні центри здійснення товарного обміну – ринки, ярмарки, на які з пропозицією свого товару виходили виробники різного роду товарів. Сюди ж приходили покупці – споживачі товарів, які відчували визначену потребу і прагнули задовольнити її за допомогою купівлі і споживання (експлуатації) товару.

Результатом таких відносин стало формування ринку як місця, на якому зустрічаються продавець і покупець з метою товарного обміну. Операціями, які вони при цьому здійснюють стали зустріч, переговори, визначення ціни, якості та кількості товарів і безпосереднє здійснення обміну. Із розвитком товарно-грошових відносин ринок отримав новий імпульс для вдосконалення за рахунок полегшення процедури обміну, можливості вираження вартості товару у визначеній конкретній величині – ціні товару, а також у можливості здійснювати накопичення грошей, їх акумуляцію тощо.

Розвиток національної економіки України протягом останніх декількох десятиріч характеризується процесом системної інституційної трансформації економіки, пов'язаної з радикальною зміною макроекономічного середовища. Формування ринкової економіки в Україні розпочалося з утворенням ринкових інституцій, які існували лише в зародковому стані. Це має відбуватися за

схемою, яка враховує економічні, політичні, історичні та психологічні особливості, характерні для нашої країни.

Процеси, що відбуваються в економіці України, потребують всебічного вивчення й об'єктивної економічної оцінки. Тому в умовах, що склалися, необхідний науковий аналіз розвитку інституцій і функцій держави в сучасній економіці, спрямованих на підвищення ефективності функціонування національної економіки та, зокрема, активізацію формування інституційних процесів, суб'єктом яких виступає держава.

Суспільство, створюючи економічний базис, історично визначило інституціональну структуру ринку. Процеси формування й розвитку інституційного напрямку знайшли безпосереднє віддзеркалення у визначенні поняття "інститут" у представників різних шкіл у рамках інституційної традиції. "Інститут" означає комплекс норм, які регулюють однорідні економічні відносини, як установи, так і органи влади, які забезпечують застосування цих норм. Як правило, під інституціями хибно розуміють організації, котрі певним чином об'єднують людей (приміром школу, або й університет тощо); інституції виступають як регулятивні зразки, тобто програми, якими суспільство обмежує поведінку індивідів. У таблиці 1 наведено теоретичне розуміння категорій інституцій.

Суспільство, формуючи економічну основу для розвитку, ідентифікувало ринкову систему економічних відносин як одну із найбільш привабливих з точки зору забезпечення розвитку та досягнення визначених результатів. Відповідно процеси знайшли відображення у термінологічному апараті, зокрема в категорії інститут. Загалом, з точки зору різних теорій, інститут визначається як комплекс норм, що врегульовують однорідні економічні відносини, а також заклади та установи, які забезпечують застосування визначених норм. В науковій літературі часто дискутують щодо суті інституту, акцентуючи увагу на його різних складових, наприклад здатності до об'єднання людей (відповідно до цього інститут ототожнюється із закладами освіти та організаціями). Проте таке бачення є не зовсім вірне, оскільки ключові властивості інститутів обумовлюють їх спроможність та спрямованість на

формування певного еталону поведінки елемента суспільства. Основні підходи до визначення сутності інститутів, сформовані вітчизняними та світовими вченими наведено в табл. 1.1.

Таблиця 1.1

Теоретичні підходи до розуміння категорій інституцій

П. Бергер	"Інститут" - „це загальноприйняте вживання надто однобоке, воно занадто пов'язує поняття інституції з тими соціальними сутностями, котрі визнаються та кодифікуються правом" акцентуючи увагу на базових характеристиках інституцій, виокремлює серед них такі, як екстернальність, об'єктивність, спонукальна сила, моральний авторитет та історичність. Відтак, правильно було б розуміти за терміном „інституція" встановлення, традицію, порядок, заведений в суспільстві, а „інститут" - відповідно розглядати як закріплення таких звичаїв і порядків у законах та правових нормах
Е. Елгар	"Інститути - це суспільні блага, якими повсюди і щоденно користуються багато індивідуумів та які головним чином характеризуються своєю особливістю. Інститути спрощують процес обміну. Вони - невіддільна частина процесу ухвалення рішень, яка робить індивідуальні рішення позитивними"
Д. Норт	"Інституції - це "правила гри" в суспільстві або, висловлюючись більш формально, створені людиною обмежувальні рамки, які організують взаємостосунки між людьми. Отже, вони створюють структуру спонукальних мотивів людської взаємодії - будь-то в політиці, соціальній сфері або економіці"
З. Мільнер	"Інститути - це розроблені людьми формальні (закони, конституції) і неформальні (договори та добровільно прийняті кодекси поведінки) обмеження, а також чинники примушення, що структурують їх взаємодію. Всі разом вони утворюють спонукальну структуру суспільств і економік
А. Турен	Інституція має позначати не те, що було інституційовано, а те, що є джерелом інституційовання, тобто, ті механізми, завдяки яким культурні орієнтири трансформуються в соціальну практику

Отже, на нашу думку, ключовим інтерпретуванням "інститутів" є їхнє виникнення і розвиток, пов'язаний з потребою економічних агентів у подоланні існуючої в економіці невизначеності, що можливе за допомогою формування правил, які структурують взаємостосунки між учасниками ринкових відносин, знижуючи тим самим рівень невизначеності.

Інститути й інституції формують передумови та створюють механізми регулювання соціально-економічних процесів ринкової поведінки, доходів, витрат, цін тощо. У суспільстві й ринку наявна видова система інститутів, які структурно виокремлено на основі функціонального призначення.

Специфіка дослідження організаційно-правових засад формування господарських структур ринкового типу в аграрному секторі економіки визначає характер методології, відповідно до якого значний акцент в дослідженнях робиться на інституційній складовій: відносинах власності, формах господарювання, продовольчих ринках тощо. Відповідно, основною точкою зору, яка визначатиме подальші дослідження, повинна стати теорія інституціоналізму, що передбачає поєднання економічних, соціокультурних, політичних та інших складових.

Значення інституціоналізму як теоретичної та методологічної основи дослідження трансформаційних процесів в аграрному секторі зумовлюється важливою роллю та місцем інститутів у плані здійснення реформ і забезпечення ефективного функціонування аграрних підприємств у пореформений період. Інституційна теорія передбачає формування цілісного інституційного середовища, яке трактується в економічній літературі як „сукупність цінностей, формальних і неформальних інститутів („правил гри” та угод), які впливають на співвідношення стимулів (корисності, моралі, афектів та примусу) в діяльності як на мікро-, так і на макрорівні та зумовлюють досягнення мінімальної згоди між учасниками взаємодії” [65, с. 6]. Згадане середовище визначає умови функціонування й розвитку аграрних формувань, мотиви їхньої діяльності, способи та характер взаємодії, інтенсивність виробництва і розподілу продукції. В роботі значний акцент робиться на виділенні й детальному аналізі інститутів власності та підприємництва, ринку і державного регулювання.

Незважаючи на надання Україні статусу країни з ринковою економікою, формування дієвого інституційного середовища, яке б забезпечувало дотримання основних принципів ринку, на даний час не закінчилося. Так, несформованими є інститути приватної власності на землю, конкурентної боротьби, ефективного цінового регулювання, біржової діяльності, дорадчо-консультаційного забезпечення тощо. У спадок від тоталітарного інституційного середовища залишилося домінування мотиву розподіляти над мотивом заробляти, амбівалентне ставлення селян до підприємницького

середовища, яке характеризується одночасним сприйняттям цінностей демократії й вільного ринку поряд із патерналістською роллю державного апарату.

Характерною особливістю інституційних трансформацій, яку слід враховувати в процесі оцінки результатів реформ, є наявність значного лагу між їхнім здійсненням і отриманням ефекту від цього. Природа цього лагу лежить у характері соціальних відносин, реакції суспільства на зміни, їхнього розуміння і готовності співпрацювати.

1.2. Стан інституціоналізації агропродовольчого ринку в контексті аграрної реформи

Здійснення аграрної реформи в Україні, що спрямовувалася на формування багатуокладної економіки й розвиток відносин власності, зумовило створення нових умов функціонування аграрних формувань. Революційні методи трансформації організаційних аспектів функціонування підприємств не могли не відбитися на результатах господарювання, які на перших порах не показували жодних позитивних тенденцій. Проте, вже починаючи з 2002-2004 рр., дозволили отримувати дещо вищі показники в окремих сферах діяльності, ніж це було до початку реформи.

Реформи у сільському господарстві супроводжувалися трансформацією організаційних форм діяльності та зростанням розмірів господарств населення, що зумовило збільшення частки останніх у виробництві агропродовольчої продукції. Відповідно до цього, вони забезпечили основну пропозицію продовольства по численних позиціях. Ця теза підтверджується багатьма тенденціями, що мають місце в сільському господарстві.

Сучасний стан розвитку агробізнесу в Україні характеризується докорінною перебудовою інституціональної структури аграрної економіки, пов'язаної з процесами капіталізації. Сільське господарство України, яке до 2000-х років штучно перебувало поза діями ринкової економіки (діяли окремі квазіринкові інструменти), швидкими темпами „наздоганяє” інші галузі

економіки, які пройшли певні етапи еволюції свого розвитку (передусім, це відноситься до інших сфер АПК – переробної й харчової промисловості, інфраструктури тощо) [15, с.175]. Незважаючи на врегулювання значного обсягу ринкових взаємодій (цінове регулювання за допомогою економічних методів, вдосконалення земельно-орендних і орендно-майнових відносин тощо), сільське господарство України все ще залишається низькопродуктивним у порівнянні з аграрними секторами передових країн світу.

Більше того, основні здобутки галузі мають екстенсивний характер або зумовлені наявними диспропорціями і тому є нестійкими, будь-які структурні зміни можуть спричинити їхнє погіршення. Так, наприклад, жвавий розвиток скотарства може призвести до раптового скорочення експорту зернових і збільшення площі під кормовими культурами. Тобто, сталий розвиток аграрного сектору не може відбуватися на сучасній організаційній основі й потребує суттєвих змін як у розумінні механізмів виробництва і розподілу продовольства, так і у визначенні основних пріоритетів розвитку галузі. В таких умовах важко забезпечити стрімкий ріст виробничих і економічних показників господарювання аграрних підприємств до рівня передових аграрних країн. Тому перегляду, в першу чергу, потребують основні організаційні засади аграрного підприємництва, оскільки саме воно є рушійною силою розвитку ринкової економіки й інноваційної діяльності.

Глибокі структурні зміни аграрного сектору України, що відбувалися в умовах системної соціально-економічної кризи, вимагали обґрунтування реформ як на практичному, так і на теоретико-методологічному рівні. Трансформація відносин власності й господарювання до умов ринкової економіки, що супроводжувалися вдосконаленням методологічного та прикладного наукового апарату, сприяли стабілізації та зростанню більшості економічних і виробничих показників сільського господарства. Проте, масштабність завдань, що були покладені на аграрну реформу, потребують вироблення цілісної адекватної концептуальної бази і теоретико-методологічних засад для обґрунтування та здійснення системних суспільно-економічних трансформацій. Це стало потужним стимулом для розвитку

української економічної науки, яка протягом новітнього періоду творчо засвоїла широку палітру теоретичних надбань світової економічної думки і забезпечила створення власного ідентичного наукового апарату, що в достатній мірі може бути застосований в процесі досліджень виробничо-господарських відносин аграрних формувань в нових умовах функціонування.

Важливе значення і наявний потенціал аграрної сфери Тернопільської області вимагає уваги до економічних процесів та організаційних зв'язків, що формують середовище функціонування господарських структур. Більшість сучасних аграрних формувань була утворена внаслідок об'єднання земельних і майнових паїв колишніх членів КСП в результаті аграрної реформи, основні пріоритети якої були спрямовані на:

- роздержавлення і приватизацію землі;
- паювання й персоніфікацію майна та землі колективних сільськогосподарських і міжгосподарських підприємств;
- становлення й розвиток сільськогосподарської обслуговуючої та кредитної операції;
- формування кредитних відносин у сільському господарстві;
- гарантування й захист прав селян на майно та землю;
- формування конкурентних підприємств [59, с.253].

Результатом реформи стало формування різних виробничих сільськогосподарських формувань на основі приватної власності на землю. Це зумовило кардинальні зміни в існуючих організаційних структурах через реструктуризацію і створення на їхній базі нових форм господарювання з метою пошуку таких типів організації господарського механізму, які би характеризувалися спроможністю ефективно функціонувати в нових економічних умовах і були здатні зайняти необхідні сегменти аграрного ринку. В реальності, такий процес передбачає наявність знаної чисельності та різноманітності аграрних підприємств, що різняться за визначеними параметрами та специфікою виробництва і його організації. Незважаючи на те, що аграрна реформа все ще не завершена, уже зараз можна стверджувати про ринковий характер відносин у сфері аграрного виробництва, який визначається

економічною свободою господарських структур, їхнім правом користуватися й розпоряджатися засобами виробництва на власний розсуд, а також підвищенням ролі підприємництва.

Механізм трансформації відносин власності та господарювання в сільському господарстві і створення нових форм підприємницької діяльності спрямовувався на відновлення приватної власності та підприємництва. Як наслідок, на основі матеріально-технічної бази КСП формувалися не існуючі в галузі раніше агроформування, що базувалися на приватній власності. Звичайно, вони були, в основному, менші за розмірами земельних угідь, а залишки земельних часток долучалися до працюючих господарств підсобного напрямку. За певних обставин на схожій матеріальній базі утворювалися великі за розміром фермерські господарства. Доволі часто відбувалося повне розділення КСП на земельні частки, що виділялися зі складу господарств і передавалися їх власникам, що, в подальшому, призвело до руйнування цілісної майнової бази. Така діяльність зумовила зростання площ земельних угідь, що були зосереджені у власності громадян, які змогли за рахунок цього наростити розміри власних підсобних господарств, створити так звані “господарства населення” і значно збільшити наділи фермерських господарств завдяки приєднанню до них названих часток.

Кардинальні трансформації відносин земельної та майнової власності кінця ХХ століття сформували основу для розвитку багатуокладного сільського господарства і обумовили потребу вдосконалення організаційних та економічних принципів ведення підприємницької діяльності селянами. Це відбулося в умовах розвитку ринкових механізмів та загострення конкуренції, в результаті чого активізувалися інноваційні процеси, спрямовані на виробництво якісної і недорогої продукції, що, в свою чергу, обумовило стратегічну спрямованість підприємницької діяльності.

Як зазначає академік Юрчишин В.В., досвід аграрних перетворень чітко вказує на те, що в них, поряд з реформуванням земельних і майнових відносин власності, дедалі більшого значення набуває реорганізація недержавних та державних сільськогосподарських підприємств у прогресивніші організаційно –

правові форми господарювання з їхньою серцевиною – підприємницькою суттю [34, с. 6].

Надалі реформування сільськогосподарського виробництва має проходити відповідно до демократичних засад шляхом формування великотоварних аграрних підприємств, що матимуть досить вузьку спеціалізацію. В найбільшій мірі це відбуватиметься шляхом укріплення корпоративних форм господарювання, посилення ролі аграрної кооперації, удосконалення засад приватного підприємництва на основі приватної форми власності, становлення ефективної системи використання внутрішніх та зовнішніх резервів підприємства і продуманого розподілу одержаних в процесі діяльності результатів.

В Україні продовжується формування інституціонального середовища розбудови ринкового механізму функціонування економіки: створюються правові й економічні інститути ринкового спрямування, які слід класифікувати за сферою життєдіяльності та галузевою приналежністю. Економічними інституціями та інститутами вважаємо сформовані правила, норми традиції – інституції; утворення, такі як власність, економічна ментальність, а також організаційно-правові структури, установи, організації – інститути, що консолідують і спрямовують взаємодії індивідів в економіці (рис. 1.1).

Інститути економіки і ринку забезпечують формально-функціональне оформлення суспільного буття в частині визначення обмежень поведінки учасників. Природа і функціональна змістовність ринку інституціональна за структурою, що дає підстави вважати його інституціональною системою, яка дотримується принципів комплексності, саморегулювання і конкуренції, а це вимагає регулювання, щоб збалансувати інтереси виробників, споживачів, держави.

Тенденція до концентрації земельних угідь реалізується, в основному, за рахунок інтеграції аграрного виробництва з іншими сферами економічної діяльності. В агропромисловому виробництві, як і в інших галузях економіки, інтеграція може мати горизонтальний, вертикальний, діагональний та комбінований характер і проявлятися у жорсткій (шляхом підписання

юридично зобов'язуючих угод) та м'якій (шляхом узгодження інтересів) формах. На даному етапі розвитку продуктивних сил АПК підприємствами комплексу найактивніше застосовуються стратегії вертикальної інтеграції, які „є процесом об'єднання стадій виробництва та збуту товарів, і часто зумовлені технологічними зв'язками між підприємствами, що забезпечують економію на масштабі, консолідацію й ефективне використання ресурсів” [83, с. 216].

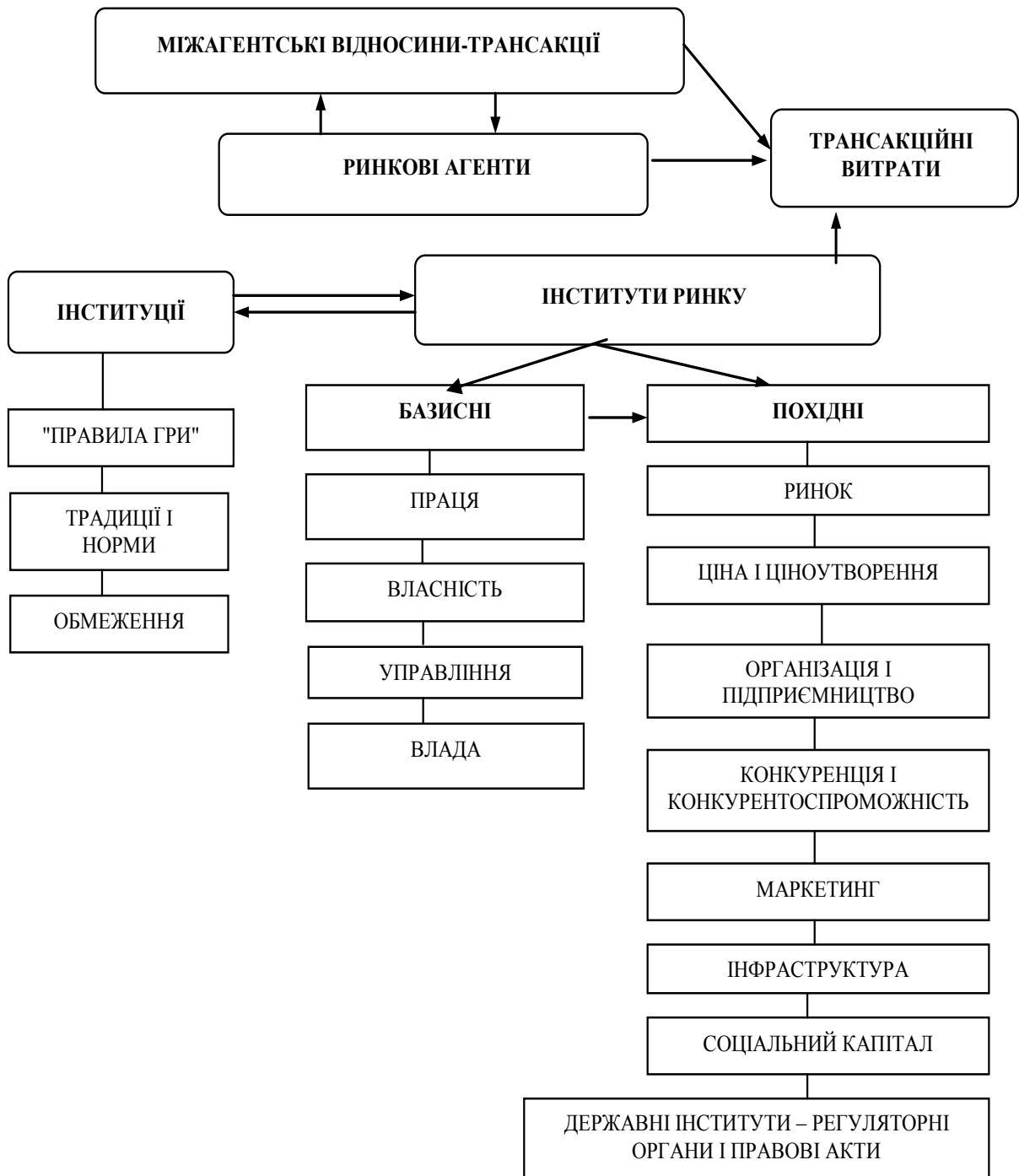

Рис. 1.1. Система ієрархій і структура економічних інституцій та інститутів ринку

В умовах загострення кризи агровиробництва переробні підприємства вирішують питання забезпечення виробничих потужностей за рахунок вирощування власної сільськогосподарської сировини. Зараз такі утворення виходять майже на стовідсоткове забезпечення потреб в сировині за рахунок власного виробництва.

1.3. Особливості формування та розвитку агропродовольчих ринків

Трансформації економічної і господарської систем породили проблеми ефективності аграрного ринку, який функціонує як складне динамічне утворення, але йому притаманні незрілі зміни. Причина криється у відсутності ефективної нормативно-правової бази, незавершеності реформи, модифікації старих інститутів і створення нових, в інституціональних ризиках.

Аграрний ринок залишається недостатньо організованим, дерегульованим, на його продуктових сегментах відсутні ефективні маркетингові канали збуту продукції. Ці проблеми носять переважно інституціональний характер: монополізм на ринках продовольства і затратний характер ціноутворення на продукцію, споживану сільським господарством, диспаритет цін і нееквівалентність обміну; зростання виробничих витрат і зниження цінової конкурентоспроможності продукції; дисфункціональність ринкової інфраструктури; недосконалість ринкового механізму й неефективність інститутів регулювання ринку. Інститути здебільшого не зовсім ринкові, що перешкоджає розвитку конкуренції, довіри, формуванню ефективного соціального капіталу, мотивацій, інфраструктури.

Інституціональна природа інфраструктури аграрного ринку полягає у встановленні й дотриманні правил, норм, традицій торгівлі, а її функціонування означає поширення інституцій на учасників товарообмінних процесів. Інститути інфраструктури є поєднувальною ланкою між виробником і споживачем, вони реалізують норми і правила регламентування поведінки

економічних агентів, підвищують ефективність управління ринком. Від інфраструктури залежить шлях товару від виробника до кінцевого споживача, що визначає мотиви їхньої поведінки: виробника – продукувати товар, а споживача – купувати. Нинішнє інституційне забезпечення в частині інфраструктури є однією із фундаментальних перешкод на шляху розбудови ефективного аграрного ринку, збалансування попиту і пропозиції, реалізації товару за найбільш вигідними для виробника цінами. В сегменті інфраструктури найбільш вагому регулівну роль відіграє інститут оптової торгівлі – біржі, оптові ринки.

Правові й інфраструктурні інститути аграрного ринку в Україні створено, проте виконання ними своїх безпосередніх завдань не забезпечується, відсутній ефективний моніторинг аграрного ринку, не всім структурам доступна економічна інформація через проблемність системного її поширення.

Таблиця 1.2

Типологічні характеристики аграрних ринків за основними сегментами

Типологічна характеристика	Проблеми	Напрями удосконалення відносин
1	2	3
<i>Зерновий сегмент</i>		
Висококонкурентний ринок з державним регулюванням і ситуативними проявами монополії та олігополії з боку зернотрейдерів при закупівлях урожаю	1) товар (зерно), який продається переважно низької якості; 2) невідрегульованість ціноутворення і балансів попиту-пропозиції внутрішнього ринку; 3) недосконала інтервенційна політика держави; 4) часте адміністрування в управлінні з боку держави; 5) відсутність ефективного механізму захисту інтересів виробників зерна щодо перерозподілу вартості в маркетинговому ланцюгу	1) розширення географії експорту українського зерна; 2) мінімізація застосування методів ручного управління ринком; 3) обмеження адміністрування ринку виключно ситуаціями, що становлять загрозу продовольчій безпеці держави; 4) дотування виробництва високоякісного зерна за шкалою зростання з узгодженням щодо обсягів; 5) удосконалення механізму регулювання ціноутворення на зерно; 6) підвищення ефективності інтервенційної політики держави; 7) формування кооперативних каналів збуту; 8) лобіювання інтересів аграріїв на зовнішніх ринках і перехід на виробництво високоякісного конкурентоспроможного зерна

1	2	3
<i>Молочний сегмент</i>		
Монополія	1) значні сезонні коливання цін закупівлі молокопродукції; 2) антиконкурентні дії переробників; 3) низька якість – безпечність сировини; 4) переважання дрібних господарств, що пояснює стихійність наповнення ринку; 5) висока собівартість виробництва	1) розвиток кооперації і підтримка великотоварного виробництва; 2) розвиток племінної справи; 3) формування новітньої матеріально-технічної бази; 4) стимулювання виробників якісного і безпечного молока-сировини; 5) формування міні-ферм з власною переробкою молокопродукції
<i>Сегмент овочів і фруктів</i>		
Висококонкурентний ринок	1) стихійність, неорганізованість і відсутність регулювання з боку держави; 2) відсутність експорту та мінімальне задоволення внутрішнього споживання вітчизняними господарствами	1) підтримка вітчизняних виробників овочів і фруктів; 2) розбудова інфраструктури оптової торгівлі; 3) мінімізація непрозорого імпорту; 4) підвищення вимог до безпечності продукції
<i>М'ясний сегмент</i>		
Монополія	1) висока залежність від імпорту і нестабільність внутрішнього виробництва; 2) яскраво виражена монополія, особливо на регіональному рівні; 3) “сприяння” імпорту низькоякісного м'яса; 4) непрогнозованість галузі та демотивація виробників з боку держави; 5) постійні стрибки цін і монополізація каналів збуту посередниками (перекупниками)	1) зниження собівартості виробництва м'яса; 2) стимулювання і підтримка проектів з розвитку великотоварного виробництва; 3) мінімізація імпорту м'ясної сировини; 4) реалізація ефективної інтервенційної політики зі стабілізації цінової кон'юнктури; 5) сприяння формуванню конкурентного ринку і запобігання монополічним змовам торговців-посередників за рахунок стимулювання централізованих закупівель м'яса у дрібних виробників; 6) розвиток кооперативних структур

Пряму залежність від структур організації господарських взаємодій на селі має формування соціального капіталу, забезпеченням яких завжди була кооперація, виконуючи дві функції: економічну (консолідація зусиль і можливостей учасників кооперативних формувань для досягнення результатів): соціальну (надання виробництву цільової спрямованості в розподілі результатів спільної діяльності), проте спостерігається згортання кооперативного руху.

Розвиток і результати діяльності підприємств залежать від економічних відносин у механізмі ціноутворення, які базуються на інтересі кожного отримати відшкодування вкладеного капіталу і праці. Поте механізм

формування ціни є одним із найбільш проблемних аспектів розвитку та регулювання аграрного ринку, не забезпечує регульованого ціноутворення, що є предметним відображенням можливостей забезпечення прибуткової діяльності, індикатором необхідності регулювання ринкових процесів.

У межах дослідження інституцій та механізмів регулювання аграрного ринку необхідною є оцінка конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції у площині ціноутворення, а саме – з позиції аналізу існуючої номенклатури витрат, темпи зміни яких з інституціональної точки зору залежать у тому числі від організаційної форми підприємництва (табл. 1.3).

Таблиця 1.3

Середньорічні темпи приросту витрат на сільськогосподарську продукцію аграрних підприємств за 2001-2015 рр.

Показник	Сільськогосподарські підприємства	У тому числі					
		Господарські товариства	Приватні підприємства	Фермерські господарства	Сільськогосподарські кооперативи	Державні підприємства	Інші
Витрати на оплату праці	1,127	1,145	1,108	1,239	0,987	1,100	1,314
Відрахування на соціальні заходи	1,550	1,591	1,514	1,708	1,410	1,523	1,462
Матеріальні витрати в собівартості продукції – всього	1,182	1,210	1,156	1,345	0,982	1,066	1,269
Амортизація	1,147	1,189	1,162	1,382	0,872	0,991	1,295
Інші витрати (вкл. плату за оренду), усього	1,139	1,162	1,114	1,294	0,944	1,062	1,260
У тому числі орендна плата за:							
земельні частки (паї)	1,117	1,127	1,118	1,300	0,960	1,074	1,231
майнові паї	0,980	0,985	0,960	1,107	0,906		1,167
Витрати – всього	1,171	1,198	1,148	1,331	0,976	1,074	1,278

Проте економічні, інституціональні трансформації періоду становлення ринку спричинили проблеми, які обмежують конкурентні можливості товаровиробників. Тому формування аграрного ринку знаходиться у фазі, коли потрібно активно сприяти підвищенню конкурентоспроможності продукції, що вимагає покращення інституціонального забезпечення механізму функціонування і розвитку ринкових відносин.

Інституціональна система регулювання ринку – це сукупність інституцій та інститутів ринкового й державного впливу на відносини економічних агентів у системі «виробництво-обмін-розподіл-споживання». Регулювання ринку, а також формування його інституціональної структури здійснюється державою на макро-, а інколи й на мікрорівні (поведінка фірм і домогосподарств). В Україні галузеве (аграрний ринок і сільське господарство) регулювання здійснюють інститути або органи, які у правовому полі можуть впливати на ринок. Проте інституціональне забезпечення має комплекс невідповідностей, неринкових інституцій (табл. 1.4).

Таблиця 1.4

Інституціональні проблеми розвитку та регулювання
аграрного ринку в Україні

Проблеми	Наслідки	Результати
Нестабільність аграрної політики	Часті змінювані «правила гри»	Паліативність (негативні результати) господарських взаємодій
Неефективність цінового механізму	Диспаритет цін, нееквівалентність міжгалузевого обміну; недотримання об'єктивних економічних законів господарювання	Недоотримання господарюючими суб'єктами доходів, збитковість окремих виробництв
Вибірковий протекціонізм	Поширення підтримки не на всіх суб'єктів господарювання	Обмеження можливостей підприємців господарювати в рівноконкурентних умовах
Незавершеність аграрної реформи	Відсутність інституціональних умов для капіталізації землі	Зберігання відчуження селянина від головного засобу виробництва; розвиток тіньового ринку землі; неринковий характер перерозподілу земельних активів
Відсутність функціональних недержавних структур захисту інтересів селян (саморегулювні організації) – професійні та міжпрофесійні об'єднання, продуктові союзи	Обмежені можливості селянина донести до влади свої проблеми і захистити власні інтереси, брати участь у формуванні й обговоренні політики регулювання аграрного ринку	Невідповідність заходів державної політики реальним потребам селян-учасників аграрного ринку щодо захисту їхніх інтересів
Інфраструктура ринку	Недієздатність, неефективність, недостатнє законодавче забезпечення функціонування	Відсутність у селян можливостей виходу на організований аграрний ринок

Розбудова ефективного, регульованого аграрного ринку, який би виконував покладені на нього функції (селективна, соціальна, стимулююча, виявлення ринкових цін), характеризується незавершеністю. Вона полягає у незабезпеченні ринком сприятливого економічного механізму господарювання на землі, незбалансованості ринків, що обумовлює стагнацію, та вносить деструктивні зміни в управління ринком (перевиробництво, стрибки цін тощо). Ринок стає ефективнішим для учасників лише за умови дієвості, а отже – адаптованості інституцій та інститутів.

Вплив інституцій та механізмів регулювання аграрного ринку має пірамідальний характер, одночасно діючи на господарську, соціальну, продовольчу і мотиваційну системи. Недієздатність інститутів і механізмів регулювання аграрного ринку унеможливорює високоефективний розвиток. Існуюча система підтримки сільського господарства України знижує конкурентоспроможність галузі, а вирішальним фактором стимулювання конкурентоспроможності аграрного бізнесу є ціна та ціновий механізм.

Український селянин живе і господарює в інституціональних умовах невизначеності, адже не створено підґрунтя для реального переходу до принципів взаємної відповідальності. Слід враховувати також особливості культури й ментальності, які притаманні жителям села та суб'єктам, зайнятим в аграрній сфері. Все це потрібно враховувати при визначенні інституційних параметрів сприяння мінімізації негативних трансформацій аграрного укладу. В національній аграрній сфері сформувався феномен економічної культури, в основі якої притаманні лише українській аграрній дійсності економічні та соціальні інститути.

Координація взаємодій між учасниками ринку відбувається як стихійно, так і під впливом формальних інституційних меж, адже окремі типи ринків функціонують за типом організацій, наприклад біржі. Проте для більшості ринків характерна децентралізація, хоча держава залишає за собою функції регулювання, які притаманні сучасним організованим ринкам із визначеними “правилами гри”. З огляду на недостатнє інституційне забезпечення аграрного ринку селянин вимушено має справу з торговцями-посередниками, які

сформували тіньовий сегмент інфраструктури, що монопольно управляє закупівельно-збутовою діяльністю на рівні сіл і, диктуючи ціни, перерозподіляє левову частку доходів від продажу продукції (особливо тваринницької) на свою користь.

Процеси, які відбуваються на аграрному ринку України, мають ознаки системної кризи, що зумовлено: тривалим періодом адаптації економіки до ринкових умов; диспаритетом цін на продукцію сільського господарства та промисловості; недостатністю продовольчого забезпечення і низьким рівнем доходів населення; відсутністю цивілізованого ринку землі; техніко-технологічною відсталістю та низькою ефективністю аграрного виробництва. Для того щоб ринкова економіка відповідала законам функціонування ринкового механізму, має бути сформована адекватна модель державної політики щодо забезпечення ефективності аграрного ринку.

Висновки до розділу 1

Набуття Україною незалежності прискорило необхідність переведення вітчизняного агропромислового комплексу на традиційні у світовій практиці умови. В сільському господарстві це здійснювалося в декілька етапів шляхом реформування земельних і майнових відносин власності та організаційно-правової реструктуризації колгоспів і радгоспів спочатку в колективні сільськогосподарські підприємства, пізніше, в агроформування ринкового типу.

В аграрній сфері вживаються такі поняття як "управління" і "регулювання". Різниця між цими поняттями полягає в широті впливу на певні види суспільних відносин. Регулювання безпосередньо не пов'язане з підпорядкуванням, але припускає управлінський вплив. Вживання в законодавстві термінів "управління", "регулювання" засвідчує ширину і глибину втручання державних органів у ту чи іншу сферу. Якщо основою державного управління агропромисловим комплексом є вплив на розвиток виробництва, то регулювання – це такий цілеспрямований вплив суб'єктів на

об'єкт, коли визначаються напрям, межі функціонування об'єкта, глобальні стратегічні цілі, головні завдання, засоби їх розв'язання.

Існуюча система управління АПК суттєво не змінилася за роки ринкових трансформацій і поки що ґрунтується на успадкованих від минулого недосконалих формах організації та неефективних адміністративних і економічних методах. Тому вкрай потрібна принципово нова організація управління АПК, яка враховувала б зміни у всій суспільно-економічній системі країни, нове місце держави як суб'єкта, а агропромислового формування як об'єкта управління.

В подальшому адміністративна реформа в аграрному секторі має бути адаптована до стандартів ЄС, в тому числі здійснено: перехід на переважно економічні методи державного управління; розмежування функцій між суспільно – політичними рівнями управління з розширенням повноважень та відповідальності органів регіонального, місцевого самоврядного та громадського професійного управління в аграрному секторі.

Важливим елементом управління в АПК є методи менеджменту, що розглядаються як сукупність однорідних засобів, прийомів, які застосовуються систематично під час реалізації функцій державного регулювання. Застосування того чи іншого методу визначається характером регульованих відносин, специфікою об'єктів регулювання, компетенцією суб'єкта регулюючої діяльності, важливістю регульованого питання, співвідношенням між суб'єктом і об'єктом.

Поєднання методів сільського господарства, виокремлення з них провідних, визначальних залежить від рівня продуктивних сил і стану виробничих відносин. Оптимальний розвиток суспільних процесів досягається за умов застосування всієї сукупності методів. Кожний із них своєрідно впливає на учасників суспільного виробництва, діяльність органів управління агропромисловим комплексом.

Розділ 2. Аналіз стану агропродовольчих ринків Тернопільського регіону

2.1. Загальна характеристика агропродовольчого сектору Тернопільського регіону

Сільськогосподарське виробництво посідає ключове місце в економічних дослідженнях, оскільки рівень його розвитку визначає економічну і продовольчу безпеку країни. Акумулявання значного обсягу засобів виробництва, ресурсів та соціально-економічне значення галузі обумовлює її великий потенціал у плані окупності інвестиційних проектів. Актуальність порушеної проблематики на рівні Тернопільської області підвищує її традиційно аграрний статус. Так, частка сільського населення в області становить більше 55 %, причому в усіх районних центрах вона є більшою за 50 %. Основна концентрація промислового виробництва відбувається в обласному центрі, в той час як по районах більш-менш рівномірно розподіляється сільськогосподарське, переробне та харчове виробництво. У структурі основних засобів області частка сільського господарства разом з мисливством становить 9,6 %, поступаючись промисловості (21,0 %), транспортній сфері й сфері зв'язку (21,7 %), а також ринку нерухомості (21,7 %) [22].

Такі умови зумовлюють переважання аграрного виробництва над іншими видами діяльності. У структурі доданої вартості за видами діяльності частка сільського господарства становить 19,5 %, що є найбільшим показником по області. Те ж саме можна стверджувати й про структуру виробництва продукції, в якій у 2015 році частка сільського господарства у сукупності із мисливством і лісовим господарством становила 21,8 %, що на 9,5 % більше за частку сфери транспорту та зв'язку і лише на 4,7 % менше переробної промисловості. Проте, слід відмітити, що динаміка виробництва сільськогосподарської продукції відповідно до структури валового регіонального продукту має негативний тренд, що відображає різке зниження її частки від показника 37,0 % у 2001 р. до 21,8 % у 2008 році, тобто, на 41 % за 7 років. Окрім цього, валова продукція сільського господарства області складає

2,9 % від загального показника по Україні, частка рослинництва при цьому становить 3,1 %, тваринництва – 2,7 [22].

Тернопільська область розташована на заході України в межах Подільської височини і межує із шістьма областями. Вигідне економічне та географічне розташування області полягає у наявності великої кількості залізничних і автомобільних шляхів які пронизують територію області у всіх напрямках, в тому числі в напрямку державного кордону із Румунією, Угорщиною, Словаччиною, Польщею і Білоруссю. Таким чином, формується вагоме транзитне значення області для економіки країни. За розмірами Тернопільська область є однією із найменших – всього 2,3 % території (13,8 км²), менші тільки Закарпатська і Чернівецька області.

Тернопільщина володіє сприятливими природо-кліматичними умовами для ведення сільського господарства. Клімат на території області є помірно-континентальним, характерним для лісостепової зони. Рівень зволоження і температурний режим – сприятливі.

Не залежно від галузі, будь-яка економічна діяльність передбачає використання факторів виробництва, які забезпечують її існування, переносячи свою вартість на отриманий продукт чи послугу. Основними факторами виробництва є земля, праця та капітал. Нестача котрогось із них призводить до зниження рівня ефективності, зменшення обсягів виробництва або й до повної зупинки господарської діяльності. В умовах агропродовольчого виробництва кожен із названих факторів характеризується значними особливостями, що визначають унікальний статус землі як засобу виробництва, специфіку трудових відносин, а також відмінні риси фінансових та інвестиційних процесів у сільському господарстві, що характеризуються низьким рівнем оборотності капіталу, розірваним виробничим циклом, умовами маркетингової діяльності.

Тернопільщина характеризується високим рівнем забезпечення земельними ресурсами. В структурі ґрунтового покриву області переважають чорноземи і ґрунти сірі опідзолені. Рельєф області – переважно рівнинний, що формує сприятливі умови для ведення сільського господарства і вирощування сільськогосподарських культур. В результаті інституційних трансформацій в

Україні сформувалася структура землекористування, в якій представлені усі форми власності – державна, приватна, колективна. Основну частку землі, відповідно до цього зосереджено у користуванні приватних землевласників (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Структура площі і розподіл сільськогосподарських угідь у Тернопільській області за землевласниками та землекористувачами, на кінець 2015 року, га

	Загальна земельна площа	Сільськогосподарські угіддя	Питома вага угідь в структурі угідь, %	У тому числі		
				рілля	сіножаті	пасовища
Усього земель	1382,4	1046,2	100,0	856,4	26,6	144,1
Землі сільськогосподарських підприємств і громадян	997,5	967,3	92,5	831	13,6	107,6
Землі сільськогосподарських підприємств	528,1	521	49,8	503,5	2,3	13,7
з них						
державних	9,7	8,3	0,8	7,1	0,1	0,7
недержавних	518,4	512,7	49,0	496,4	2,2	13
Землі громадян	469,4	446,3	42,7	327,5	11,3	93,9
Землі користувачів інших категорій	384,9	78,9	7,5	25,4	13	36,5

Земля - головний засіб виробництва в сільському господарстві. Вона має ряд особливостей, які потрібно враховувати в процесі її використання для виробництва сільськогосподарської продукції. Земля як продукт природи не має вартості, не переносить її, як звичайні засоби праці, на продукцію, в створенні якої вони брали участь. У процесі виробництва вона за умови правильного її використання підвищує свою родючість, а тому є вічним засобом виробництва. Проте, земля обмежена в просторі і штучно не відновлюється. Як матеріальну основу розвитку сільськогосподарського виробництва землю не можна замінити будь-якими іншими засобами праці.

В сільському господарстві земля виступає предметом праці. Адже в процесі обробітку землю піддають різним формам впливу. Особливості землі як засобу сільськогосподарського виробництва є унікальними. Адже вони визначають специфіку земельних відносин в усіх основних складових їх

прояву (володінні, розпорядженні і управлінні земельними ресурсами). Зокрема, ці особливості пояснюють необхідність жорсткого контролю з боку суспільства за характером і результатами використання земель, визначають основні принципи державної політики у сфері аграрного землекористування - охорони і захисту земель як складової частини природного середовища, забезпечення їх збереження, відтворення і поліпшення якісних характеристик сільськогосподарських угідь [18, с. 109].

У Земельному кодексі України [2, с. 78] вказано, що елементами права власності на землю є володіння, користування і розпоряджання земельними ділянками. Ці елементи складають сутність земельних відносин. Відтак результати функціонування механізму, що визначає порядок переходу правоволодіння, користування і розпорядження земельними ділянками від одного суб'єкта до іншого, є важливим критерієм ефективності земельних відносин. Ці відносини в системі аграрного виробництва будуть ефективними, якщо чинний механізм їх реалізації сприятиме переходу відповідних прав до суб'єктів, здатних забезпечити виробництво в суспільно необхідному обсязі конкурентоспроможної сільськогосподарської продукції.

Так, в Тернопільській області у 2015 році налічувалося 1020 сільськогосподарських підприємств, у тому числі 198 господарських товариств, 195 приватних підприємств, 9 виробничих кооперативів, 582 фермерських господарства, 31 підприємство інших форм господарювання і 5 державних підприємств (табл. 2.2).

Так як і в аграрному секторі України, потенціал державних підприємств у даний час незначний. Невелика їх кількість залишилася для виконання низки специфічних функцій: розвитку селекції та племінної справи, обслуговування державних установ (наукових та навчальних закладів, військових формувань) тощо. Таким чином, домінуюча частина аграрного сектора виведена з-під прямого контролю органів державної влади.

З точки зору динаміки за період дослідження чисельність підприємств в загальному скоротилася на 2,5 % - на 26 одиниць. В основному це скорочення відбулося за рахунок підприємств інших форм господарювання і приватних

підприємств – на 38 % (19 одиниць) і 6,7 % (14 одиниць). При цьому стало більше на одне державне підприємств (+25 %) і на 24 господарських товариства (+13,8 %). Чисельність виробничих кооперативів – не скоротилася. Найбільш чисельними є фермерські господарства. Їх кількість за період дослідження зменшилася на 3 %.

Таблиця 2.2

Кількість діючих господарюючих суб'єктів у сільському господарстві
Тернопільського регіону за 2013-2015 рр.

	2013		2014		2015		2015 р. до 2013 р, %
	одиниць	% до загальної кількості	одиниць	% до загальної кількості	одиниць	% до загальної кількості	
Усього	1046	100	1044	100	1020	100	97,5
Господарські товариства	174	16,6	186	17,8	198	19,4	113,8
Приватні підприємства	209	20	202	19,3	195	19,1	93,3
Виробничі кооперативи	9	0,9	8	0,8	9	0,9	100,0
Фермерські господарства	600	57,3	596	57,1	582	57,1	97,0
Державні підприємства	4	0,4	5	0,5	5	0,5	125,0
Підприємства інших форм господарювання	50	4,8	47	4,5	31	3	62,0

Варто зауважити, що у Тернопільській області переважають сільськогосподарські підприємства з наявністю у користуванні до 50 га сільськогосподарських угідь, що представляють 489 агроформувань, або 53% до загальної кількості (рис.2.3). 230 агроформування (25%) мають в наявності від 100,1 до 500 га сільськогосподарських угідь, і більше 500 га – 198, в тому числі – 60 підприємств – більше 2000 тис. га.. Вітчизняні вчені-аграрники стверджують, що раціональні розміри сільськогосподарських підприємств у нинішніх умовах становлять: 300-400 га для господарств зернового і зерново-буякового напрямів і 25-50 га-овочівницького.

Слід мати на увазі, що фермери, які і мають у користуванні до 50 га землі, дуже часто в постійне користування для ведення власного господарства одержують гірші за родючістю землі, розміщені на ділянках, які знаходяться на великій відстані від їхньої садиби, що значно ускладнює господарювання. Відносно невеликі за розмірами сільськогосподарські підприємства не є привабливими об'єктами для інвесторів. Адже вкладення капіталу у сільськогосподарські підприємства з наявністю тисячі і більше гектарів сільськогосподарських угідь принесе інвестору значно більшу вигоду. Саме тому на сьогоднішній день знайти інвестора для невеликих агроформувань є вкрай важко.

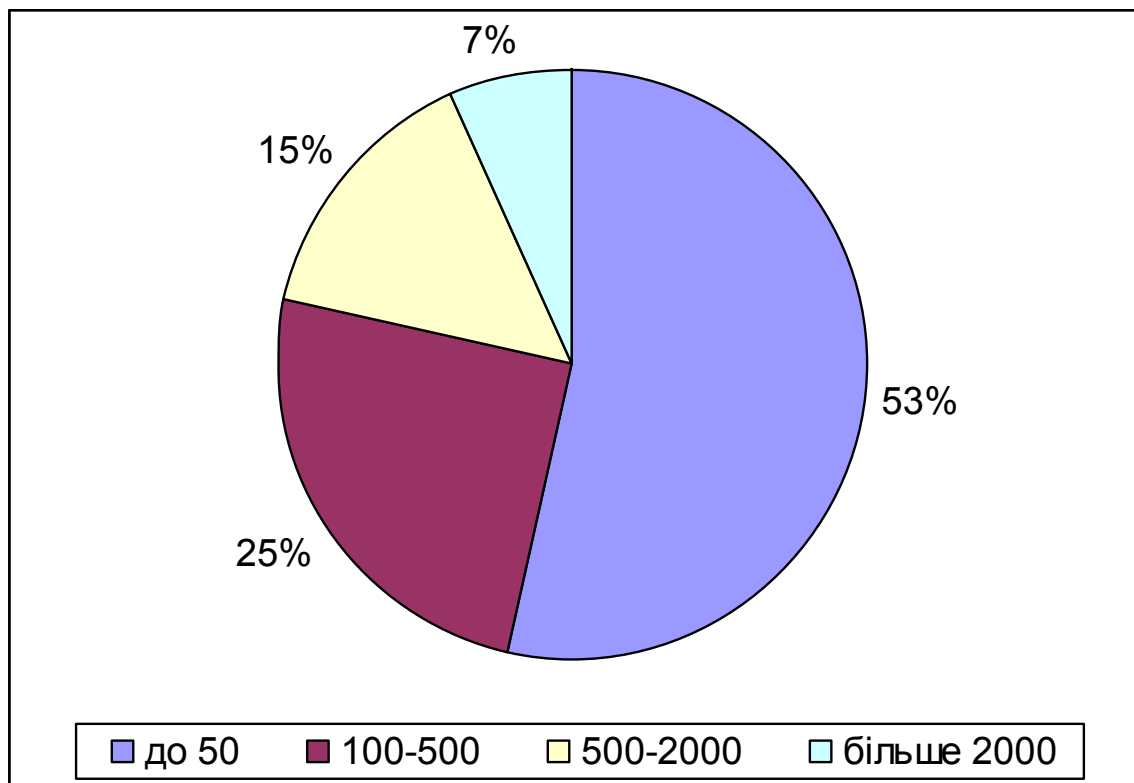

Рис 2.1 Групування сільськогосподарських підприємств Тернопільської області за наявністю у користуванні сільськогосподарських угідь у 2015 році

Капіталу, як фактору виробництва в сільському господарстві відводять важливу роль каталізатора господарських процесів та мультиплікатора фінансово-економічних результатів. Його доступність для аграрних підприємств визначає їх здатність вчасно та у повній мірі виконувати агротехнологічні умови виробництва, забезпечувати транспортування продукції

і її зберігання. Натомість, обмежений доступ до капіталу зумовлює нездатність підприємств забезпечувати виконання технологічних операцій належним чином. В результаті, проблеми фінансового забезпечення призводять до зниження показників продуктивності праці, погіршення фінансових результатів діяльності і, відповідно, неможливості забезпечувати навіть простого відтворення.

Зазначимо, що агропродовольче виробництво в Україні перебуває в складних умовах, коли затяжна економічна криза призвела до погіршення матеріально-технічного забезпечення сільського господарства, деградації земельних угідь, втрати трудового та виробничого потенціалу. Як результат, розвинулися негативні тенденції, що характеризуються зниженням родючості ґрунтів, погіршенням показників забезпеченості підприємств технічними засобами, обсягів внесення добрив та засобів захисту рослин, систематичним порушенням агротехнологічних умов тощо.

Одним із індикаторів капіталозабезпеченості сільськогосподарських підприємств є наявність технічних засобів на аграрних підприємствах (табл. 2.3).

Дані таблиці свідчать, що загальні тенденції зміни чисельності технічних засобів в аграрних підприємствах свідчать про загальні зміни в структурі виробництва. Так, наприклад найбільше зменшення кількості кормозбиральних комбайнів на 44,5 % стало результатом, в першу чергу, скорочення посівних площ під кормовими культурами. Зменшення кількості доїльних апаратів і транспортерів для збирання гною – наслідком скорочення поголів'я ВРХ, кількість вантажних та вантажо-пасажирських автомобілів – наслідком загального скорочення кількості працівників. Поруч із тим зростання кількості окремих технічних засобів, наприклад машин і механізмів для приготування кормів, роздавачів кормів для свиней – стали наслідком збільшення поголів'я свиней і корегування системи їх відгодівлі. Окремі зменшення кількості технічних засобів тієї чи іншої групи відбулися на фоні їх оновлення і підвищення загальних потужностей.

Динаміка наявності основних видів техніки в сільськогосподарських підприємствах Тернопільської області, шт. на кінець року

Технічні засоби	2010	2013	2014	2015	2015 р до 2010 р., %
Трактори	3289	3108	2927	2809	85,4
Вантажні та вантажно-пасажирські автомобілі	2464	2241	2071	1965	79,7
Причепи та напівпричепи	1695	1534	1513	1601	94,5
Плуги	978	992	956	966	98,8
Культиватори	1332	1320	1291	1267	95,1
Борони	2767	2414	2235	2228	80,5
Машини посівні та для садіння	1551	1458	1398	1363	87,9
Розкидачі гною і добрив	498	544	545	590	118,5
Машини і пристрої для поливу	24	49	48	49	204,2
Машини для захисту сільськогосподарських культур	374	459	452	475	127,0
Сінокосарки	218	243	216	202	92,7
Жатки валкові	254	219	241	271	106,7
Комбайни					
зернозбиральні	840	685	687	679	80,8
кукурудзозбиральні	23	20	16	20	87,0
кормозбиральні	137	93	85	76	55,5
картоплезбиральні	10	9	9	9	90,0
Техніка для післяурожайних робіт	435	448	453	487	112,0
Доїльні установки та апарати	163	145	131	144	88,3
Машини і механізми для приготування кормів	60	65	73	85	141,7
Роздавачі кормів					
для великої рогатої худоби	46	40	38	42	91,3
для свиней	107	112	110	182	170,1
Транспортери для прибирання гною	430	378	367	359	83,5

Важливим питанням функціонування агропродовольчого сектору є його ресурсне забезпечення. Основними ресурсами, як ми уже зазначали є земельні, трудові і фінансові. Оцінюючи перші дві групи із переліку визначимо загальний рівень ресурсозабезпеченості сільськогосподарських підприємств Тернопільської області враховуючи їх загальну кількість (табл. 2.4)

Загалом за період дослідження ми зафіксували ряд інституційних змін, які характеризують загальну зміну тенденцій реформ, а також формують передумови для подальших змін. В найбільшій мірі це стосується продовження

скорочення кількості наявних сільськогосподарських підприємств. Це природний процес інституційного середовища в період трансформацій – початок реформ – обумовлює подрібнення виробничих потужностей, але з часом, частина новоутворених підприємств не витримує конкуренції і ліквідується чи об'єднується із іншими суб'єктами господарювання. В результаті цього, загальне скорочення кількості підприємств – позитивний сигнал, який свідчить про поступове оздоровлення економіки та підприємництва в сільському господарстві – закриваються в першу чергу – неефективні підприємства. Вони звільняють ресурси і простір для більш успішних і ефективних. Тому, такі зміни є бажаними для сектору.

Таблиця 2.4

Динаміка забезпеченості сільськогосподарських підприємств земельними і трудовими ресурсами

Показники	2013 р.	2014 р.	2015 р.	2015 р., до 2013 р., %
Кількість сільськогосподарських підприємств, одиниць	1046	1044	1020	97,5
Кількість найманих працівників, тис. осіб	13,4	13,3	11,3	84,3
Площа сільськогосподарських угідь, тис. га	41,0	41,8	41,3	100,7
Припадає працівників на 1 підприємство, осіб	12,8	12,7	11,1	86,5
Припадає сільськогосподарських угідь на 1 підприємство, га	39,2	40,0	40,5	103,3
Землезабезпеченість, припадає сільськогосподарських угідь на 1 підприємство, га	3,1	3,1	3,7	119,5

Окрім цього, важливими інституційними змінами, які характеризують перетворення в сільському господарстві є еволюція розуміння ресурсозабезпеченості. Так, якщо раніше вважалося, що ключовим фактором ресурсозабезпеченості є наявність якомога більшого обсягу ресурсів, то зараз цей показник не є настільки актуальним. Більше до уваги беруться показники землезабезпеченості працівника, його технічна оснащеність тощо. Тобто акцент все частіше зміщується на користь забезпечення якісних змін.

В даному контексті відмітимо, що загальна площа земель у користуванні сільськогосподарських підприємств залишається приблизно незмінною, тоді, як чисельність працівників – зменшується. В результаті показники

землезабезпеченості підприємств і працівників зросли на 3,3 і 19,5 % відповідно. Трудозабезпеченість підприємств зменшилася на 15,4 %

Вагомі зміни агропродовольчого сектору в результаті інституційних змін торкнулися тваринництва. Так, відмова від прямої підтримки (дотування) тваринницької галузі з боку держави і перезві на госпрозрахункові відносини обумовив різке скорочення поголів'я тварин (табл. 2.5). Основна причина такої динаміки – нераціональність системи тваринництва в умовах планової економіки. Відповідно до цього, за умови, коли на внутрішні ринки отримали доступ зарубіжні виробники тваринницької продукції, вітчизняні господарства почали зазнавати збитків, скорочувати поголів'я. Це ще більше погіршило стан галузі, зважаючи на значну питому вагу постійних витрат у тваринництві. Як наслідок, агровиробники не тільки зазнали збитків, але й втратили в значній мірі свій виробничий потенціал.

Таблиця 2.5

Динаміка поголів'я тварин в усіх категоріях господарств Тернопільської області, тис. голів

Види тварин	1995	2000	2005	2010	2014	2015	2015 р., % до			
							1995	2000	2005	2010
Велика рогата худоба	666,4	387,5	261,3	182,4	163,3	154,4	23,2	39,8	59,1	84,6
у тому числі корови	283,6	193,5	151,9	111,9	99,8	95,1	33,5	49,1	62,6	85,0
Свині	408,3	276,7	285,8	369,7	426,5	439,5	107,6	158,8	153,8	118,9
Вівці та кози	38,9	16	13,6	11,2	12,8	12,6	32,4	78,8	92,6	112,5
у тому числі вівці	25,8	2,3	1,6	1,5	1,7	1,7	6,6	73,9	106,3	113,3
Птиця	4591	4143,2	4729,8	4336,7	5018,7	5139	111,9	124,0	108,7	118,5

В таких умовах вкрай незадовільно спрацювало інституційне середовище, яке, піддане різним змінам - переходу на госпрозрахункову систему не передбачило і не забезпечило планового переходу на нові господарські відносини. За таких умов, ініціатива повинна була виходити те тільки від власних структур, але й від підприємств – переробників тваринницької продукції - молокозаводів, м'ясокомбінатів тощо. Втративши свою сировинну базу вони також зазнали збитків.

Сьогодні, як можна судити із таблиці 2.5. рівня 1995 року за поголів'ям тварин досягнули лише у свинарстві і птахівництві. Це стало результатом підприємницьких ініціатив ряду господарств, які освоїли нові технології утримування і відгодівлі тварин, зуміли сформувати економічно вигідні маркетингові канали тощо.

Продовжуючи аналіз таблиці 2.5. відмітимо також практично повне знищення вівчарства (лише 6,6 % від поголів'я 1995 року), а також суттєве зниження потенціалу скотарства, в тому числі молочного. Так, загальне скорочення ВРХ від рівня 1995 року склало 76,8 %, корів – 66,5 %. На жаль, скорочення поголів'я ВРХ - триває, і, якщо , до 2010 року основним чинником скорочення були сільськогосподарські підприємства. то сьогодні це господарства населення. Поряд із тим, по інших групах тварин спад поголів'я практично зупинився.

Як ми відмітили, важливим чинником розвитку тваринництва в Україні залишаються господарства населення – фактично самоорганізовані інститути, які на основі отриманих у власність земельних наділів і власних господарських приміщень зуміли тривалий час забезпечувати від 70 до 90 % продукції тваринництва. Питома вага поголів'я сільськогосподарських тварин у господарствах населення наведена на рис. 2.2.

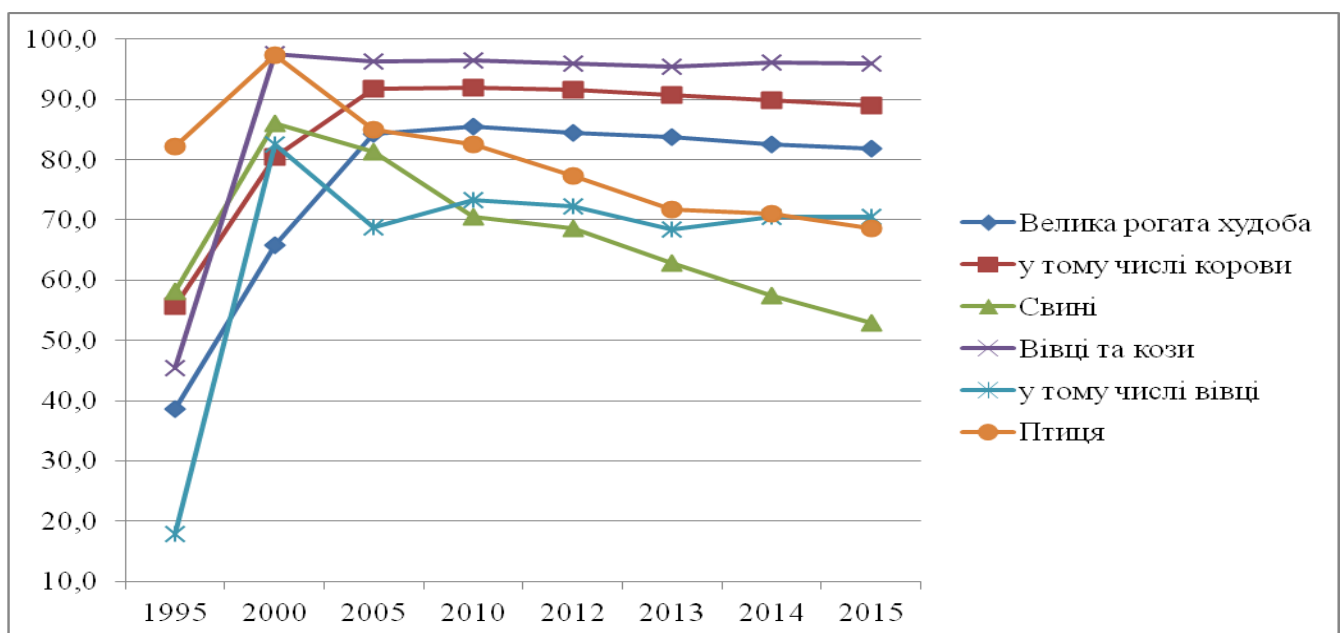

Рис. 2.2. Динаміка питомої ваги поголів'я сільськогосподарських тварин у господарствах населення, %

Як бачимо з рисунка, в 1995 році у господарств населення знаходилося більше 80 % лише поголів'я птиці. Всіх інших тварин було значно менше – від 17 % овець до 56 % свиней. До 2000 року ситуація суттєво помінялася, в результаті чого мінімальна питома вага тварин на відгодівлі у господарств населення сягнула 66 % (ВРХ). Після 2010 року аналізований показник отримав різну спрямованість за категоріями тварин: питома вага поголів'я птиці в господарствах населення скоротилося до рівня 69 %, стабілізувалася частка овець у власності господарств населення – на рівні 70 %, суттєво скоротилася частка свиней – до рівня 52 %. В той же час, поголів'я ВРХ, в тому числі корів, а також кіз, які перебувають на утриманні і відгодівлі в господарствах населення не опустилося нижче 80 %.

Результати таких змін торкнулися багатьох сфер суспільного життя і економічних процесів. Головним чином найбільший негативний вплив від скорочення поголів'я тварин відчули споживачі, в раціоні яких суттєво скоротилася питома вага спожитих тваринних білків. Окрім цього, скорочення поголів'я обумовило погіршення стану внесення в ґрунт органічних добрив. Їх вплив, особливо актуальний навіть не стільки для рівня урожайності, скільки для збереження і відновлення якості ґрунтів – вмісту гумусу та інших параметрів (табл. 2.6).

Як бачимо, обсяг внесення органічних добрив у ґрунт скоротився, більш, ніж у 10 разів. При цьому, саме обсяги внесення добрив зменшилися в найбільшій мірі. При цьому, удобрена площа і її частка – зазнали найменшого скорочення. Відмітимо, що зазначені тенденції, ні в якій мірі не стосуються мінеральних добрив, обсяги яких за усіма аналізованими показниками суттєво зросли і продовжують зростати. Це в цілому, викликає застереження з точки зору раціонально і збалансованого внесення мінеральних добрив, зважаючи на проблему перенасичення і окислення ґрунтів. Що ж стосується органічних добрив, то, починаючи з 2010 року, їх обсяги стабілізувалися і почали зростати.

Динаміка внесення добрив під сільськогосподарські культури,
підприємствами Тернопільської обласі

	1996	2000	2010	2014	2015	2015 р. % до		
						1996	2000	2010
Мінеральні добрива								
Внесено в поживних речовинах – всього, тис.ц	273,6	113,6	498,8	733	652,4	238,5	574,3	130,8
Удобрена площа, тис.га	347,4	162,8	436,2	493,7	457,4	131,7	281,0	104,9
Частка удобреної площі, відсотків	49,9	28,9	88,7	92,6	87	174,3	301,0	98,1
Внесено в поживних речовинах на 1 га посівної площі, кг	39	20	101	138	124	317,9	620,0	122,8
Органічні добрива								
Внесено – всього, тис.т	3562,3	858,5	190,3	271,7	306,9	8,6	35,7	161,3
Удобрена площа, тис.га	67,4	18,5	4,6	9,5	12,1	18,0	65,4	263,0
Частка удобреної площі, відсотків	9,7	3,3	0,9	1,8	2,3	23,7	69,7	255,6
Внесено на 1 га посівної площі, т	5,1	1,5	0,4	0,5	0,6	11,8	40,0	150,0

Загалом, зтяжна економічна криза, в якій перебуває українська економіка починаючи з 1991 року, незважаючи на певне покращення ситуації в останнє десятиліття, поглибила відставання вітчизняної економіки від економік передових країн світу. Особливо відчутно це торкнулося агропродовольчого виробництва. В таких умовах, ні постійне зростання обсягів залучених інвестицій в галузь, ні вихід України на світові ринки продовольства, ні освоєння нових технологій, не дозволили нівелювати негативні чинники, сформовані в період найглибшого економічного занепаду. Нерозвинена ресурсна та застаріла матеріально-технічна база виробництва, наявна у вітчизняних аграрних підприємств не дозволяє їм в повній мірі конкурувати на світових ринках. Тому, в даному контексті саме на розвиток інституційного середовища потрібно робити основний акцент. Оскільки наявність чітких орієнтирів розвитку, забезпечення механізму реалізації цілей і консолідований підхід до вирішення проблем – це запорука успіху.

2.2. Інституціональні умови формування агропродовольчого ринку регіону

Агропромисловий комплекс України нині переживає не найкращі часи. Як і багато інших галузей, він знаходиться у глибокій транснаціональній кризі. Реформи в аграрному секторі України просуваються повільно. Одна із причин – неспроможність уряду виробити і втілити дієву стратегію реформ, спрямовану на забезпечення тривалої ефективності галузі та підвищення її конкурентоспроможності. Цю неспроможність зумовлюють кілька чинників, зокрема такі: неспроможність виробляти й аналізувати політику; брак скоординованості у виробленні та провадженні політики; невідповідність адміністративних структур; протидія сторін, зацікавлених у гальмуванні реформ; вплив консервативних сил.

Аграрний сектор України має величезний потенціал, але за браком відповідних економічних та інституційних умов не може його використати. Спад виробництва великою мірою зумовили помилки в здійсненні аграрної політики. Керівники та працівники сільськогосподарських підприємств не мають відповідних стимулів до діяльності, що призводить до низької продуктивності факторів виробництва. Не останню роль відіграє збереження монополізованої та неефективної системи постачання виробничих ресурсів і реалізації продукції. Цю структуру Україна отримала в спадок від планової економіки. Як і раніше, існує також непрямий контроль над цінами, який встановлюють через державні угоди та замовлення. За такої політики сільськогосподарські виробники постійно перебувають під тиском і змушені продавати продукцію за низькими цінами. Інакше не матимуть доступу до ресурсів та кредитів, які вкрай важко одержати самотужки. Тому існує істотна різниця між світовими і внутрішніми цінами на сільськогосподарську продукцію.

Неправильно розроблений план приватизації не допоміг розв'язати проблеми корпоративного управління, а також не сприяв реальній реструктуризації сільськогосподарських підприємств. У кінцевому підсумку,

ефективність аграрного сектору загалом не підвищилася. Через нестачу інвестицій практично не відбувається оновлення матеріально-технічної бази підприємств. Розвитку та реструктуризації в аграрному секторі перешкоджають, зокрема, такі чинники: брак чітко визначених прав власності на землю, брак ефективної правової основи для оренди землі, слабкий розвиток ринку землі та неможливість використовувати землю як заставу, обмежений доступ підприємств до фінансових ринків і, нарешті, непроінформованість сільських мешканців щодо їхніх прав та обов'язків [29].

Для оптимального функціонування агропромислового комплексу та підвищення його конкурентоспроможності в умовах реалізації нової аграрної політики на ринкових засадах особливе значення має розбудова інфраструктури із залученням іноземних інвестицій, великих приватних капіталовкладень.

Розвиток ринкових відносин в Україні неможливий без ефективного та стабільного зростання економіки та виробництва конкурентоспроможної продукції, що відображає не лише ефективність діяльності окремого підприємства, але і економіки країни загалом. Важливими умовами здобуття певної “ніші” в міжнародній торгівлі є забезпечення вітчизняної продукції необхідними якісними стандартами, що сприятимуть її конкурентоспроможності на внутрішньому та зовнішньому ринках торгівлі.

Результатами інституційних змін період у реформ стали відповідні зміни, характерні для різних галузей сільського господарства. Індикатором таких змін є, наприклад, динаміка обсягів виробництва продукції сектору (табл. 2.7.)

Як раніше було встановлено, 2010 рік як база порівняння багато в чому є переломним, саме в цей час, було зафіксовано приріст виробництва продукції сільського господарства, стабілізація параметрів ресурсного забезпечення тощо. При цьому, аналіз динаміки показників за період 2010-2015 рр. засвідчив, що ріст відбувся по усіх культурах, крім кормових. За винятком іншої продукції, найбільше зростання показника було зафіксовано для плодово-ягідних культур – більше, ніж у 3 рази. Загалом же, по більшості інших показників ріст встановився на рівні 10 – 73 %. Оцінюючи структуру виробництва продукції, відмітимо, що за період дослідження вона змінилася на користь рослинництва –

з 66,5 % в загальному виробництві до 71,3 %. Відповідно до цього частка тваринництва зменшилася. В структурі рослинницької продукції відмітимо скорочення обсягів виробництва кормових культур, і особливе зростання питомої ваги зернових і плодово-ягідних культур. По інших видах продукції зафіксовано спад досліджуваного показника.

Таблиця 2.7

Динаміка виробництва продукції сільського господарства, в порівняльних цінах 2010 р., млн. грн.

Показники / культури	2010		2013	2014	2015		
	млн. грн	%			млн. грн.	%	% до 2010 р.
Продукція сільського господарства	5825,6	100,0	8051,4	9169,4	8145,8	100,0	139,8
Продукція рослинництва	3875,1	66,5	5792	6847,4	5806,7	71,3	149,8
Зернові культури	1341,5	23,0	2389,8	2812,9	2324,6	28,5	173,3
Технічні культури	1016,4	17,4	1274,1	1642,8	1379,8	16,9	135,8
Картопля, овочі та баштанні	1279,9	22,0	1825,2	1944,6	1592,1	19,5	124,4
Плодоягідні та виноград	65,9	1,1	167,8	185,3	202	2,5	306,5
Кормові культури	155,4	2,7	140	149,6	128,9	1,6	82,9
Інша продукція та зміна обсягів незавершеного виробництва	16	0,3	-4,9	112,2	179,3	2,2	1120,6
Продукція тваринництва	1950,5	33,5	2259,4	2322	2339,1	28,7	119,9
Сільськогосподарські тварини (вирощування)	694,7	11,9	790,8	869,8	909,2	11,2	130,9
Молоко	1045,4	17,9	1219,1	1206,5	1157,1	14,2	110,7
Яйця	172,1	3,0	199	201,4	228	2,8	132,5
Інша продукція	38,3	0,7	50,5	44,3	44,8	0,5	117,0

Що ж стосується продукції тваринництва, обсяг її виробництва як і по рослинництву перевершив базовий рік порівняння. При цьому, по усіх видах продукції по відношенню до загального обсягу ми спостерігали спад питомої ваги продукції у загальному обсязі.

Важливим інституційним індикатором реформ, за яким варто оцінювати зрілість реформ є структура виробництва продукції сільського господарства в цілому і за галузями за категоріями господарств (табл. 2.8). Відповідно до цього показника, чим меншою є частка господарств населення у валовому

виробництві продукції, - тим більш зрілими є реформи, оскільки основою агропродовольчого ринку повинні бути саме організовані форми господарювання, які спроможні забезпечувати масове виробництво, дотримання технології і досягнення високої якості продукції. Натомість господарства населення повинні в перспективі об'єднатися у кооперативи, або бути об'єднаними із іншими організаційними формами господарювання.

Таблиця 2.8

Динаміка структури виробництва продукції сільського господарства за галузями і за категоріями господарств

	1995	2000	2005	2010	2014	2015	2015 р. до 1995 р., +-
Продукція сільського господарства							
Сільськогосподарські підприємства	51,1	26,9	29,2	40,9	52,5	50,7	-0,4
у тому числі фермерські господарства	0,7	0,9	2,5	4,9	5,6	5,1	4,4
Господарства населення	48,9	73,1	70,8	59,1	47,5	49,3	0,4
Продукція рослинництва							
Сільськогосподарські підприємства	51,1	26,9	29,2	40,9	52,5	50,7	-0,4
у тому числі фермерські господарства	1,1	1,4	4,0	7,1	7,0	6,4	5,3
Господарства населення	48,9	73,1	70,8	59,1	47,5	49,3	0,4
Продукція тваринництва							
Сільськогосподарські підприємства	34,4	11,5	9,1	16,1	26,8	29,9	-4,4
у тому числі фермерські господарства	0,2	0,1	0,2	0,5	1,6	1,8	1,6
Господарства населення	65,6	88,5	90,9	83,9	73,2	70,1	4,4

Виходячи ж із сьогоднішніх реалій, реформи поки що не мають достатньої ступені зрілості, оскільки, як по рослинництву, так і по тваринництву ми спостерігаємо збільшення питомої ваги виробництва продукції в господарствах населення – в рослинництві – на 0,4 %, в тваринництві – на 4,4%. Загалом же, в рослинництві зберігається майже повний паритет – 50,7 % у підприємствах проти 49,3 % у господарствах населення. В тваринництві перевага господарств населення посилюється – 70,1 % проти 29,9 %.

В контексті порівняння зазначених груп підприємств, відзначимо поступове зростання ролі фермерських господарств на яких на початку реформи покладалися основні надії щодо досягнення високого рівня продуктивності, мотивації до праці і ефективності господарювання. Сьогодні, хоча й фермерські господарства досягли деякого зростання - + 5,3 % у рослинництві і +1,6 % у тваринництві у порівнянні із 1995 роком, їх питома вага в загальній структурі залишається все ще дуже низька – 6,4 % і 1,8 % відповідно. Таким чином, підприємницькі інституції в аграрному секторі сьогодні не відіграють ключової ролі, спрямованої на забезпечення високого рівня організації виробництва і ринку. Вони мають епізодичний характер і поки о не можуть охопити всієї множини суб'єктів господарювання.

Зважаючи на специфіку виробництва та інституційні аспекти ведення тваринництва, проаналізуємо загальний стан виробництва в галузі за видами продукції і категоріями підприємств (табл. 2.9).

З таблиці ми можемо оцінити перевагу господарств населення над сільськогосподарськими підприємствами за виробництвом усіх видів тваринницької продукції. Особлива перевага спостерігається по виробництву молока. Вчені стверджують, що така ситуація склалася через те, що тваринницька галузь є більш затратною і для її ефективного ведення підприємства повинні бути в достатній мірі організовані.

Сьогодні в сільському господарстві рівень організованості і менеджменту є одним із найнижчих серед галузей економіки, а також найбільш проблемний до впровадження, оскільки кожен менеджмент повинен будуватися на традиціях і поступовій еволюції, в Україні ж зміни мають більше революційний характер, а забезпечити достатню традицію на даний час досить складно через високий рівень трудової міграції молоді до міста і за кордон.

Становлення агропродовольчого ринку базується на товарних відносинах. Товар, по своїй суті, це продукція, вироблена для продажу. Відповідно до цього, можна стверджувати, що існуюча система аграрного підприємництва має ринкову орієнтацію, оскільки основні зусилля агровиробників спрямовуються на наповнення ринку товарами власного виробництва.

Динаміка виробництва продукції тваринництва за типами господарств

Продукція	1995	2005	2013	2014	2015	2015 р., до 1995 р., %
Усі категорії господарств						
М'ясо (в забійній масі), тис.т	74,4	39,9	47,6	53,9	55,1	74,1
у тому числі						
яловичина і телятина	51,7	26	14,4	13,6	12,9	25,0
свинина	16,9	7,2	23,6	28,4	32,3	191,1
м'ясо птиці	4,7	5,2	8,3	10,5	8,8	187,2
Молоко, тис.т	654,6	485,2	485,9	480,6	460,7	70,4
Яйця, млн.шт	270,8	290,1	427,7	432,8	489,9	180,9
Вовна, т	89	6	1	1	2	2,2
Сільськогосподарські підприємства						
М'ясо (в забійній масі), тис.т	41,6	4,4	16,7	22,6	23,6	56,7
у тому числі						
яловичина і телятина	36,6	3	2,7	2,3	2,2	6,0
свинина	4	1	10,9	15	17,6	440,0
м'ясо птиці	0,5	0,3	3,1	5,3	3,8	760,0
Молоко, тис.т	276,7	35,5	48,5	52,8	58,8	21,3
Яйця, млн.шт	65,5	73,2	179,3	179,6	238,4	364,0
Вовна, т	65	1	–	–	–	–
у тому числі фермерські господарства						
М'ясо (в забійній масі), тис.т	0,1	0	1,2	1,9	1,8	
у тому числі						
яловичина і телятина	0	0	0	0	0	–
свинина	0,1	0	0,5	0,8	0,7	700,0
м'ясо птиці	0	0	0,7	1,1	1,1	
Молоко, тис.т	1,4	0,5	0,6	0,8	0,8	57,1
Яйця, млн.шт	1	0	–	7,1	8,4	840,0
Господарства населення						
М'ясо (в забійній масі), тис.т	32,8	35,5	30,9	31,3	31,5	96,0
у тому числі						
яловичина і телятина	15,1	23	11,7	11,3	10,7	70,9
свинина	12,9	6,2	12,7	13,4	14,7	114,0
м'ясо птиці	4,2	4,9	5,2	5,2	5	119,0
Молоко, тис.т	377,9	449,7	437,4	427,8	401,9	106,4
Яйця, млн.шт	205,3	216,9	248,4	253,2	251,5	122,5
Вовна, т	24	5	1	1	2	8,3

Товарність сільськогосподарської продукції є важливим показником, який визначає рівень участі того чи іншого підприємства в ринковому механізмі. На

відміну від інших секторів економіки в агропродовольчому виробництві рівень товарності продукції є досить низьким. Це обумовлено самою специфікою технологічних процесів, відповідно до яких для забезпечення повторення нового виробничого циклу потрібно використати частину продукції з попереднього циклу. Іншими словами, частина виробленої продукції в сільському господарстві майже завжди вилучається із обігу з метою використання у якості насіння або селективного матеріалу. Окрім цього, в залежності від спеціалізації підприємств, ведення тваринництва обумовлює забезпечення тварин кормами. Часто такі корми є власним продуктом, тому вони також вилучаються із товарного обігу з метою використання для відгодівлі тварин. При цьому формується додана вартість кормів.

Загальні показники обсягів реалізації продукції сільського господарства Тернопільської області подано в табл. 2.10.

Таблиця 2.10

Динаміка реалізації продукції сільського господарства Тернопільської області, тис. тонн

	1995	2000	2010	2013	2014	2015	2015 р., до 1995 р, %
Зернові культури	533,1	273,8	763,4	1481,7	1670,7	1700,2	318,9
у тому числі							
пшениця	392,3	174,9	358,6	426,4	517,7	648	165,2
жито	14,3	7,7	3,2	1,8	1,2	1	7,0
кукурудза	1,4	4,3	249,4	922,2	933,7	815,8	58271,4
ячмінь	85,8	62,7	131,1	108,9	195,3	212	247,1
овес	5,9	7,2	6,7	6,2	2,9	3,3	55,9
гречка	0,6	4,3	5,6	8,7	6,5	4,6	766,7
зернобобові	23,6	6,5	6,6	7,2	13,3	15,4	65,3
Олійні культури	1,4	6,3	119,7	237	287,2	385,4	27528,6
Цукрові буряки (включаю-чи давальницьку сировину)	1770,5	674,8	1321,7	677,9	1674,3	506	28,6
Картопля	6,5	1,4	46,1	112,4	163,8	61,4	944,6
Овочі	9,9	4,1	6,6	15,7	10,4	6,5	65,7
Плоди та ягоди	1,5	3,7	0,5	3,6	12	15	1000,0
Сільськогосподарські тварини (в живій масі)	67,7	26,3	12,3	24,4	33,1	33,4	49,3
Молоко	196,6	48,7	30,5	44,9	49,9	56,5	28,7
Яйця, млн.шт	55,1	20,4	115,5	179,4	179,2	237,8	431,6

З таблиці можна побачити, що в вагових показниках для рівних видів продукції характерні різні тенденції. Так, найбільший приріст реалізації зафіксовано по олійних культурах (в 275,3 рази більше) і по кукурудзі (в 582,7 разів більше). Такий ріст показника в першу чергу є наслідком збільшення обсягів виробництва зазначеної продукції, проте варто взяти до уваги також і те, що базовий показник для порівняння є дуже низьким – лише 1.4 тис. тонн для обох культур. Інші значні прирости обсягів реалізації, які ми спостерігаємо в табл. 2.10 також є результатом низького рівня базового показника. При цьому, відмітимо, що в окремих випадках базовий низький рівень реалізації певного виду продукції не завжди обумовлений низьким рівнем виробництва, в окремих випадках причиною цього був низький рівень товарності, як наприклад у випадку із кукурудзою, яка використовувалася для відгодівлі власних тварин.

Серед інших тенденцій, відмітимо зростання обсягу реалізації зернових культур. В даній групі, окрім кукурудзи також зафіксовано приріст по пшениці, ячменю та гречці. По житю, вівсу і зернобобових – спостерігаємо суттєве зменшення показника. Остання обставина має дещо негативний відтінок, оскільки названі культури є традиційними українськими, а їх виключення із обороту часто призводить, до моно- чи бі культурного зерновиробництва, коли підприємства вирощують тільки кукурудзу і пшеницю.

Відмітимо також зниження обсягів реалізації цукрових буряків, що обумовлено загальною кризою цукрової галузі, яка за існуючого рівня продуктивності не може конкурувати із ринком цукру з цукрової тростини без належної підтримки держави. Стосовно тваринництва, відмітимо суттєвий приріст обсягів реалізації продукції птахівництва, зокрема яєць – в 4.3 рази. А також скорочення даного показника для молочного і м'ясного скотарства.

Загалом, серед інституційних чинників, які характеризують описані тенденції головними є зміна запитів ринку агропродовольчої продукції, відповідно до чого, основна мотивація сільськогосподарських виробників полягає у виробництві лише тієї продукції, яка є найбільш рентабельною. При цьому завдання диференціації виробництва для підприємств часто не стоїть взагалі і вони обмежуються одним-трьома видами продукції.

Загалом, оцінюючи інституційні зміни ринку агропродовольчої продукції, відмітимо трансформацію структури каналів реалізації продукції на цьому ринку (рис. 2.3).

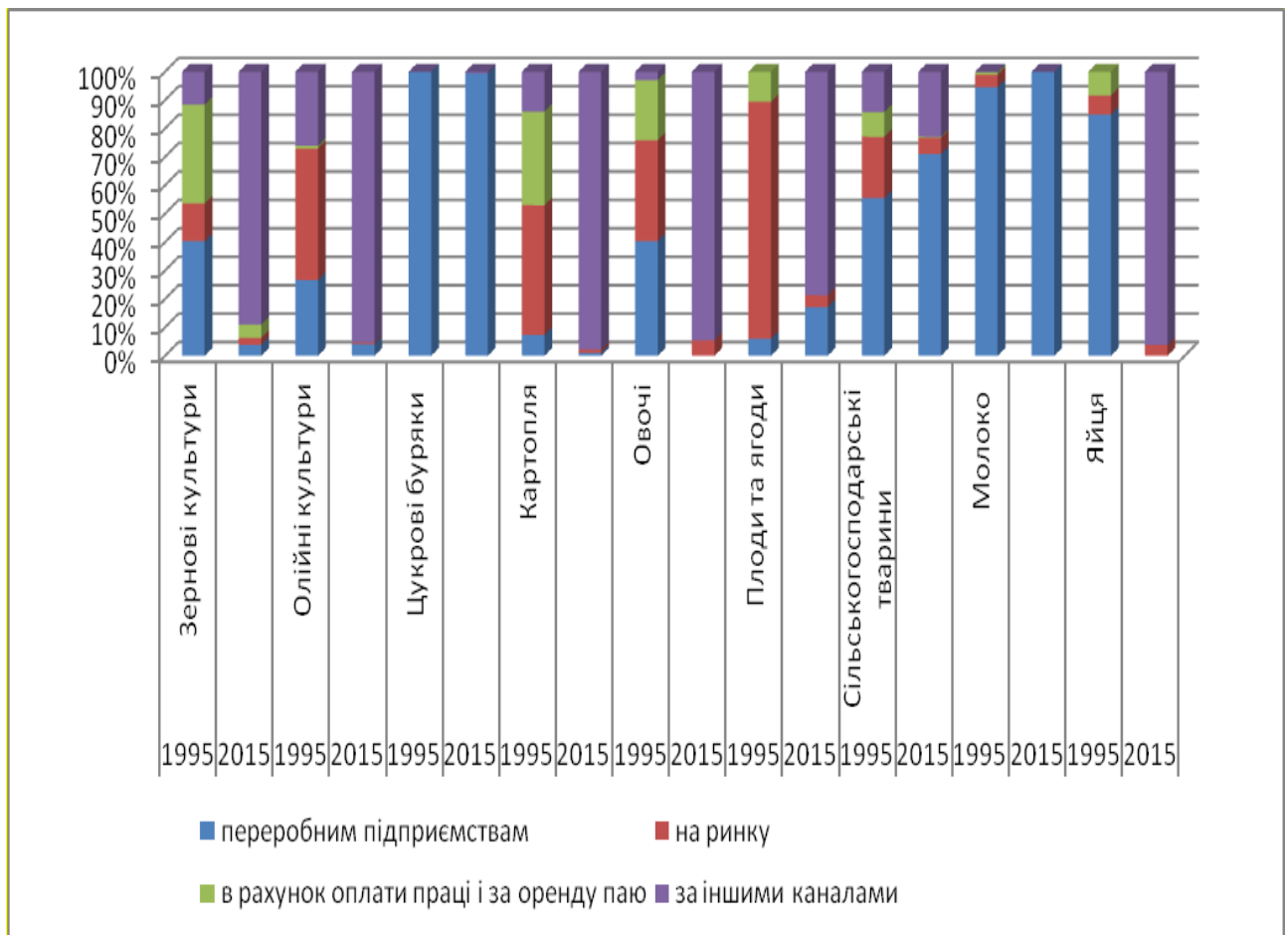

Рис. 2.3. Трансформація структури каналів реалізації сільськогосподарської продукції в сільськогосподарських підприємствах Тернопільської області, %

Як ми можемо бачити із таблиці, між показниками 1995 і 2015 років по багатьох культурах можна спостерігати суттєві зміни каналів реалізації продукції. Так, в структурі реалізації зернових культур в 2015 році ми спостерігаємо майже повне домінування так званих інших каналів реалізації, тоді, як в 1995 році їх частка складала менше 20 %, а переважаючими були реалізація переробним підприємствам і в рахунок оплати праці. Стосовно олійних культур, ситуація дуже схожа з єдиною відмінністю, що в 2015 році через інші канали реалізується майже 100 % продукції, а в 1995 році, основним каналом реалізації був продаж на ринку (майже 50 %).

Структура реалізації цукрових буряків за каналами не змінилася зважаючи на технологічні особливості використання цієї культури, - в обох випадках всі цукрові буряки реалізовувалися переробним підприємствам. Картопля в 1995 році реалізовувалася в найбільшій мірі через ринок (близько 50 %) в рахунок оплати праці (близько 30 %), в 2015 році – вона майже 100 % реалізується через інші канали. Така ж ситуація з овочами, за тією лиш відмінністю, що в 1995 році вони найбільше (близько 35 %) реалізовувалися переробним підприємствам, а також на ринку і в рахунок оплати праці.

Плоди та ягоди раніше реалізовувалися в основному на ринку (майже 90 %), а тепер реалізуються майже на 80 % через інші канали. В структурі реалізації тваринницької продукції найбільші зміни відбулися по яйцях, відповідно до чого, переважання каналу реалізації переробним підприємством повністю було замінено на переважання інших каналів реалізації. Молоко в обох випадках майже повністю реалізовується і реалізовувалося переробним підприємствам. Схожа ситуація із м'ясом тварин, проте, частка переробних підприємств тут суттєво нижча – близько 70 % у 2015 році і 50 % у 1995 році.

Таким чином, по більшості сільськогосподарських культур ми можемо сьогодні спостерігати майже повну трансформацію каналів реалізації продукції, що формує додаткові вимоги до регулювання цього процесу з боку держави, надаючи їм бажаного стану. Відповідно до цього, інституційні зміни ринкового середовища сільськогосподарської продукції обумовили окремі зрушення в структурах виробництва і реалізації продукції. Проте, в загальному по галузі спостерігається стабілізація і поступовий розвиток ситуації.

Таким чином, існуюча інституціональна структура аграрної економіки не відповідає повною мірою новим викликам економічних перетворень. Дослідження свідчать, що властиві сучасній системі агробізнесу інститути не виконують своєї основної функції, тобто не забезпечують справедливих правил гри між основними суб'єктами економічних відносин, не послаблюють численних антагонізмів регіонального розвитку, що викликані майновим розшаруванням населення та структурною розбалансованістю агропродовольчої сфери.

2.3. Ефективність розвитку агропродовольчого ринку регіону

Проблема ефективності виробництва завжди посідала важливе місце серед актуальних проблем. Зацікавленість нею виникає на різних рівнях управління економікою - від власників приватного підприємства до керівників держави. У цьому розділі розглянемо сутність категорії "ефективність" та методику її визначення.

Термін "ефект" у перекладі з латинської означає "результат". Отже, категорія "ефективність" може інтерпретуватись як "результативність". Термін ефект має значення результату, наслідку зміни стану певного об'єкта, зумовленої дією зовнішнього або внутрішнього фактора.

Фактично визначення ефективності виробництва полягає в оцінці його результатів. Такими результатами можуть бути обсяги виготовленої продукції в натуральному чи вартісному (за оптовими цінами або за собівартістю) виразі або прибуток. Але ж сама по собі величина цих результатів не дає змоги робити висновки про ефективність або неефективність роботи підприємства, оскільки невідомо, якою ціною отримані ці результати. Звідси для отримання об'єктивної оцінки ефективності підприємства необхідно також урахувати оцінку тих витрат, що дали змогу одержати ті чи інші результати. Процес виробництва здійснюється через поєднання факторів, що його визначають: засобів праці (основні фонди), предметів праці (оборотні фонди), робочої сили (трудові ресурси). Крім того, істотним чином на виробництво впливає фінансовий стан підприємства, а також певні організаційні, управлінські, технологічні та інші переваги, що відображаються як нематеріальні ресурси. Тож за оцінку витрат логічно взяти оцінку всіх перелічених ресурсів. Виходячи з цього можна дати таке визначення ефективності: ефективність підприємства являє собою комплексну оцінку кінцевих результатів використання основних і оборотних фондів, трудових і фінансових ресурсів та нематеріальних активів за певний період часу.

При цьому слід мати на увазі, що, звичайно, перелік ресурсів підприємства, котрі визначають його ефективність, не є вичерпним, тобто в

конкретних умовах на ефективність діяльності підприємства можуть чинити істотний вплив інші фактори. Але для середньостатистичного підприємства, яке діє в умовах ринку, урахування зазначених факторів гарантує отримання найбільш адекватної оцінки стану справ на підприємстві.

В агропродовольчій сфері мають місце функціональні особливості, завдяки яким мають змогу ефективно функціонувати підприємства різних організаційно-правових форм. Це зумовлює диференціацію їх конкурентоспроможності, зокрема в умовах трансформаційної економіки. У 1990 р. сільськогосподарські підприємства України використовували 88,7% від загальної площі сільськогосподарських угідь, а господарства населення – 11,3%, у 2000 р. – відповідно 84,6; та 15,4 %, то у 2015 р. – 56,4 та 43,6 %. Сільськогосподарські підприємства у 1990 р. виробили 69,4 % продукції, господарства населення – 30,6 %; то у 2000 р. співвідношення кардинально змінилося – 38,4 до 61,6%; у 2011 р. показники становили, відповідно, 48,0 та 52 %. За період 2007-2015 років частка підприємств загальною площею сільськогосподарських угідь більше 10000 га зросла від 0,1 до 0,3 відсотків.

Дослідження показали, що розвиток інституціонального середовища агропродовольчої сфери України є надзвичайно важливою соціально-економічною проблемою, яка зачіпає інтереси всієї країни в контексті продовольчої безпеки. Реформування державного сектору економіки стало головним завданням трансформації агропродовольчої сфери України. За підсумками, за 2015 рік на території України було зареєстровано 311 підприємств, що мають статус державних, що склало 0,6 % від загальної кількості суб'єктів виробничої діяльності в сільському господарстві. Така статистика свідчить про відсутність в державній аграрній політиці наряду з подальшим розвитком та утворенням нових державних сільськогосподарських підприємств.

Важливим показником ефективності розвитку агропродовольчого сектору є показник обсягу виробництва продукції в розрахунку на душу населення. Такий показник демонструє не тільки кількісний вираз виробництва, але й рівень продовольчого забезпечення населення продуктами харчування. Відповідно до

цього, чим вищим є рівень виробництва продукції на душу населення, тим кращим є рівень продовольчого забезпечення країни, і тим більшим є її експортний потенціал.

Динаміка виробництва сільськогосподарської продукції в розрахунку на душу населення в розрізі галузей сільського господарства подана на рис. 2.3.

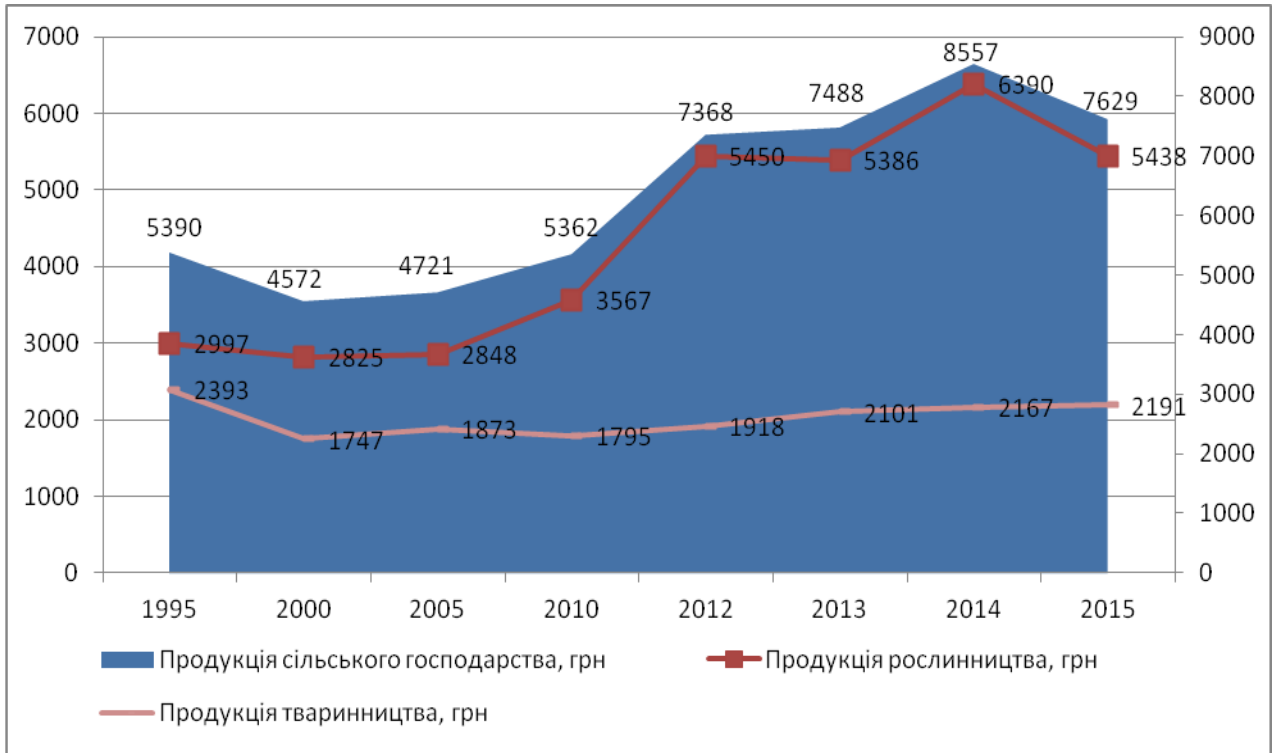

Рис. 2.3. Динаміка виробництва сільськогосподарської продукції на душу населення

Як бачимо з рисунка, з початку 2000-х років, в галузі намітилася позитивна тенденція до збільшення аналізованого показника. При цьому, якщо в рослинництві така тенденція – яскраво виражена і, фактично повторює загальний по сільському господарству тренд, то в тваринництві позитивна динаміка є ледь помітною.

В даному контексті, проаналізуємо аналогічний показник в розрізі видів продукції, задля виявлення видів продукції із найбільшим експортним потенціалом (табл. 2.11). Як бачимо, з таблиці, в цілому по сільському господарству приріст аналізованого показника становив 41,5 %, в тому числі по рослинництву – 81,4 %. По тваринництву спостерігався спад показника на

8,4 %. В розрізі видів продукції, ріст продовольчого забезпечення населення було зафіксовано по таких позиціях – зернові культури – в 2 рази, картопля – в 1,86 разів, овочі – в 2.4 рази, плоди і ягоди – в 3, 3 рази., яйця – в 2 рази. Найбільше зниження показника було зафіксовано по цукрових буряках – на 60,2 %, окрім того, знизився рівень власного забезпечення населення продукцією тваринництва – м'яса – на 17,5 %, молока – на 22,5 %.

Таблиця 2.11

Динаміка обсягів виробництва сільськогосподарської продукції Тернопільської області в розрахунку на 1 особу, кг

Продукція	1995	2000	2005	2010	2014	2015	2015 р., до 1995 р., %
Продукція сільського господарства, грн	5390	4572	4721	5362	8557	7629	141,5
Продукція рослинництва, грн	2997	2825	2848	3567	6390	5438	181,4
Зернові культури	1023	642	936	1161	2474	2059	201,3
Цукрові буряки (фабричні)	1709	1042	1323	1431	1618	680	39,8
Картопля	468	904	611	765	1197	869	185,7
Овочі	100	121	130	178	253	239	239,0
Плоди і ягоди	20	10	19	17	61	66	330,0
Продукція тваринництва, грн	2393	1747	1873	1795	2167	2191	91,6
М'ясо (в забійній масі)	63	42	36	34	50	52	82,5
Молоко	556	438	435	384	449	431	77,5
Яйця, шт	230	203	260	340	404	459	199,6

Окрім наведених показників, які досить глибоко характеризують структурні зміни в галузі агропродовольчого забезпечення, важливим показником, який відображає ефективність ведення господарської діяльності і виступає прямим індикатором фінансового самозабезпечення сільськогосподарських товаровиробників є рентабельність (табл. 2.12).

Як бачимо з таблиці, по жодному із наведених показників не можна відстежити чіткої тенденції, оскільки динаміка показників є дуже різноспрямована. Проте, в цілому, можна стверджувати про позитивні зміни аналізованих показників. Так, в межах інтервалу дослідження, рівень рентабельності зріс на 4,3 %, питома вага підприємств, які отримали прибутки

– збільшилася на 3,1 %. Єдиним негативним аспектом в даному випадку є те, що сукупний обсяг доходів 85,5 % підприємств, які отримали прибутки (3,2 млрд. грн.) виявився лише трохи більшим, ніж сукупний обсяг збитків, яких отримали 14,5 % збиткових підприємств (2,9 млрд. грн.). В результаті, сукупний чистий прибуток по галузі, виявився на 755,5 млн. грн.. меншим, у порівнянні із показником 2011 року. Відмітимо, що не зважаючи на в цілому позитивну динаміку, в 2014 році по галузі було зафіксовано найнижчий рівень ефективності – 1,8 млрд, чистих збитків, що становило 7, 1% від’ємної рентабельності.

Таблиця 2.12

Основні показники діяльності сільськогосподарських підприємств.

Показник	2011	2012	2013	2014	2015	2015 р, до 1995 р., +/-
Рівень рентабельності операційної діяльності, відсотків	18,6	13,8	5,7	-7,1	22,9	+4,3
Чистий прибуток (збиток) млн.грн	1005,2	790,3	75,4	-1828,6	249,7	-755,5
Підприємства, які одержали чистий прибуток						
відсотків до загальної кількості	82,4	80,8	76,7	81,2	85,5	+3,1
фінансовий результат, млн.грн	1133,5	893,2	689,5	1379,3	3202,9	+2069,4
Підприємства, які одержали чистий збиток						
відсотків до загальної кількості	17,6	19,2	23,3	18,8	14,5	-3,1
фінансовий результат, млн.грн	128,3	102,8	614,1	3207,9	2953,2	+2824,9

Таким чином, досягнуті інституційні зміни на сьогодні не дозволяють однозначно стверджувати про успіх реформ, натомість, навіть незначні, але стійкі зрушення свідчать про правильний напрям реформ.

Рентабельність аграрних підприємств безпосередньо залежить від досягнутого рівня ефективності окремих видів виробництва. Щоб знати, які саме галузі в підприємстві найбільш рентабельні, а які низько ефективні, її на основі одержаної інформації розробити заходи щодо дальшого вдосконалення

галузевої структури і підвищення прибутковості виробництва, визначають показники рентабельності (крім норми прибутку) в цілому по тих галузях, продукція яких набула товарну форму.

Окрім кількісних фактичних показників діяльності сільськогосподарських підприємств, таких як обсяг валового продукту і так далі, до кінцевих результатів діяльності відносять й інші фінансові показники господарювання.

Ефективність виробництва уособлюється наступною узагальнюючою схемою, що охоплює такі ланцюги економічного процесу як: витрати технологічний процес - випуск. Фінансова результативність діяльності будь-якої господарської системи в ринковому зовнішньому середовищі втілюється у схематичну послідовність: закупки витрати технологічний процес - випуск - продаж. Тут увага акцентуватиметься на економічній ефективності виробництва, тобто сфері впливу самої господарської системи, її техніко-технологічних та організаційних зусиль, сфері, де створюється і формується корисний кінцевий результат виробництва.

Виробництво або операційна діяльність є основою господарювання будь-якого підприємства. В залежності від специфіки сфери господарювання та системи управління відрізняється й управління виробничою програмою підприємств.

Собівартість як економічна категорія являє собою відокремлену частину вартості. Основу цієї категорії становлять вартість спожитих засобів виробництва і вартість необхідного продукту. В конкретно економічному розумінні собівартість це грошовий вираз витрат підприємства на виробництво і реалізацію продукції (робіт, послуг).

Собівартість – один з найважливіших показників господарської діяльності аграрних підприємств, оскільки показує, у що саме обходиться підприємству виробництво відповідного виду продукції і наскільки економічно вигідною воно є в конкретних умовах господарювання.

Показник собівартості дає можливість глибоко аналізувати економічний стан підприємства і виявляє резерви підвищення ефективності виробництва. За

інших однакових умов підприємство тим більше одержуватиме прибуток на одиницю продукції, чим нижча її собівартість, і навпаки. Із зниженням собівартості зростає цінова конкурентоспроможність продукції, а отже, і зміцнюються позиції підприємства на товарному ринку [38, с.624].

Важливо зазначити й те, що прибутковість підприємства знаходиться в оберненій залежності від собівартості. З її зниженням зростає окупність витрат прибутком і створюються сприятливі умови для прискорення темпів розширеного відтворення та підвищення матеріальної заінтересованості працівників [18, с. 292].

У процесі господарської діяльності аграрні підприємства несуть різні витрати. Проте не всі вони включаються у собівартість продукції. З метою забезпечення єдиних методологічних засад формування в бухгалтерському обліку інформації про витрати підприємства та її розкриття у фінансовій звітності, а також дотримання однакових підходів до визначення складу витрат і віднесення їх на собівартість продукції прийнято Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 16 «Витрати», в якому названі питання знайшли своє відображення і врегулювання. В загальноекономічному розумінні витрати звітного періоду, згідно з вказаним стандартом, визнаються або як зменшення активів, або як збільшення зобов'язань, що призводить до зменшення власного капіталу підприємства (за винятком зменшення капіталу внаслідок його вилучення або розподілу власниками), за умови, що ці витрати можуть бути достовірно оцінені.

Витрати, які несуть підприємства в процесі здійснення всіх видів своєї діяльності, є надзвичайно різноманітними. За характером виникнення і функціональним призначенням усі витрати можна поділити на такі групи:

- операційні витрати, що виникають в процесі операційної діяльності підприємства;
- фінансові витрати;
- витрати, що виникають в процесі звичайної діяльності і не є операційними та фінансовими;
- надзвичайні витрати [56, с. 369].

До прямих матеріальних витрат включають вартість тих матеріальних ресурсів, які можуть бути безпосередньо віднесені до конкретного об'єкта витрат (продукції, робіт, послуг або виду діяльності підприємства). В сільськогосподарському виробництві - це вартість насіння, кормів, добрив, отрутохімікатів, пального тощо.

До складу прямих витрат на оплату праці включають заробітну плату та інші виплати працівникам, безпосередньо зайнятим на виробництві продукції(виконанні робіт, наданні послуг), які можуть бути прямо віднесені до конкретного об'єкта витрат.

До інших прямих витрат відносять усі інші витрати, що можуть бути безпосередньо віднесені до конкретного об'єкта витрат. Найбільш важливими серед них у сільськогосподарському виробництві є орендна плата за майно і за земельні ділянки, амортизація основних засобів, відрахування на соціальні заходи.

Загальновиробничі витрати охоплюють досить широке коло витрат, зокрема витрати на управління виробництвом (оплата праці апарату управління цехами, бригадами, фермами, дільницями, відрахування на соціальні заходи і медичне страхування вказаного апарату, витрати на службові відрядження персоналу цехів, бригад тощо), амортизацію основних засобів загальновиробничого призначення, орендну плату за основні засоби та інші необоротні активи зазначеного призначення, витрати на вдосконалення технології й організації виробництва, витрати на опалення, освітлення, водопостачання та інше утримання виробничих приміщень і деякі інші витрати. Загальновиробничі витрати між окремими об'єктами витрат розподіляються пропорційно до суми прямих витрат (без витрат основних матеріалів: кормів, насіння, сировини).

Адміністративні витрати - це такі загальногосподарські витрати, які спрямовані на управління підприємством в цілому та його обслуговування. Вони займають досить велику питому вагу серед операційних витрат, що не включаються до виробничої собівартості продукції. До складу адміністративних витрат відносять витрати на утримання апарату управління

підприємством та іншого загальногосподарського персоналу; загальнокорпоративні витрати (представницькі витрати, витрати на проведення річних зборів тощо); витрати на утримання основних засобів, нематеріальних активів загальногосподарського використання; оплату юридичних, аудиторських та інших послуг; витрати на зв'язок, на відрядження апарату управління підприємством; витрати на врегулювання спорів у судових органах і деякі інші витрати.

В умовах ринкової економіки витрати на збут продукції (робіт, послуг) набувають особливого значення через дію відомого ринкового принципу: головне - не виробити товар, а його продати. Тому сума цих витрат формується за рахунок не лише традиційних витрат, таких як наприклад, витрати на пакування і завантаження готової продукції, на її транспортування і страхування, на утримання основних засобів, пов'язаних з реалізацією товару, а й витрат, що відіграють велику роль у просуванні готової продукції на ринок: витрат на рекламу і дослідження ринку, комісійні винагороди торговим агентам, продавцям фірмових магазинів та ін.

До інших операційних витрат, що не включаються у виробничу собівартість продукції, відносять суми безнадійної дебіторської заборгованості, втрати від операційної курсової різниці (зміни курсу валюти за операціями, активами і зобов'язаннями, пов'язаними з операційною діяльністю підприємства); втрати від знецінення запасів; визнані штрафи, пеня, неустойка; витрати на утримання об'єктів соціально-культурного призначення, собівартість реалізованих виробничих запасів і деякі інші витрати.

Надзвичайні витрати виникають у результаті появи надзвичайних подій, які відрізняються від звичайної діяльності і не очікується, що вони повторюватимуться періодично або в кожному наступному періоді. Ці витрати враховуються при визначенні чистого прибутку і включаються до фінансової звітності за вирахуванням суми, на яку зменшується податок на прибуток від діяльності підприємства внаслідок збитків від надзвичайних подій.

Витрати на виробництво сільськогосподарської продукції аграрними підприємствами Тернопільської області наведені в таблиці 2.13.

Структура витрат на виробництво сільськогосподарської продукції в
сільськогосподарських підприємствах Тернопільської області, у % до
загального підсумку

	2010			2014			2015			2015 р. до 2010 р, +/-		
	усього	у тому числі		усього	у тому числі		усього	у тому числі		усього	у тому числі	
		рослинництво	тваринництво		рослинництво	тваринництво		рослинництво	тваринництво		рослинництво	тваринництво
Витрати на оплату праці	6,2	5,6	10,6	5	4,8	6,6	4,6	4,3	6,7	-1,6	-1,3	-3,9
Відрахування на соціальні заходи	2,2	2	3,8	1,9	1,8	2,4	1,5	1,4	2	-0,7	-0,6	-1,8
Матеріальні витрати – всього	75,3	74,6	79,4	73,9	72,1	85,1	75,5	73,6	85,5	0,2	-1	6,1
	100	100	100	100	100	100	100	100	100	0	0	0
у тому числі на												
насіння і посадковий матеріал	16,4	19	x	16,7	19,7	x	11	13,3	x	-5,4	-5,7	-
корми	10,3	x	76,6	11,7	x	75,6	13,2	x	74,4	2,9	-	-2,2
іншу продукцію сільського господарства	1,3	1,3	0,8	0,8	0,8	1	0,4	0,3	0,9	-0,9	-1	0,1
мінеральні добрива	23,7	27,4	x	16,7	19,8	x	23,1	28	x	-0,6	0,6	-
пальне і мастильні матеріали	14,6	15,9	5,8	13,5	15,3	3,8	12,6	14,7	3,2	-2	-1,2	-2,6
електроенергію	1,4	1,2	3,4	1,5	1,1	3,1	1,2	1	2,6	-0,2	-0,2	-0,8
паливо й енергію	0,7	0,8	0,3	1,7	1,9	0,7	1,1	1,2	0,4	0,4	0,4	0,1
запасні частини, ремонтні та будівельні матеріали для ремонту	6,9	7	6,2	4,9	5	4,4	7,9	8,7	4,1	1	1,7	-2,1
оплату послуг і робіт, що виконані сторонніми організаціями та інші матеріальні витрати	24,7	27,4	6,9	32,5	36,4	11,4	29,5	32,8	14,4	4,8	5,4	7,5
Амортизація	5,4	5,6	4,4	6,7	7,1	4	4,9	4,9	4,3	-0,5	-0,7	-0,1
Інші операційні витрати	10,9	12,2	1,8	12,5	14,2	1,9	13,5	15,8	1,5	2,6	3,6	-0,3
	100	100	100	100	100	100	100	100	100	0	0	0
з них орендна плата за земельні частки (паї)	61,8	63,1	x	47,7	48,7	x	54,6	55,6	x	-7,2	-7,5	-
майнові паї	0,3	0,3	1,5	0,6	0,6	0,4	0,8	0,8	0,2	0,5	0,5	-1,3

Відстеження змін у структурі собівартості і встановлення їх причин може служити важливим індикатором інституційних змін в аграрному секторі.

Відповідно до цього, з таблиці 2.13 ми можемо зробити наступні висновки: в загальній структурі витрат, матеріальні витрати надалі складають понад 75 %, при цьому, в галузевому розрізі протягом періоду дослідження відбувся їх перерозподіл на користь матеріальних витрати тваринництва - 85,5 % в 2015 проти 74,6 в 2010 р. Ці зміни відобразилися на інших загальних статтях витрат, так питома вага витрат на оплату праці в тваринництві за цей період зменшилася з 10,6 % до 6,7 %. Окрім зазначеного, в структурі загальних витрат відбулося збільшення питомої ваги інших операційних витрат за рахунок вартості орендної плати за землю – з 12,2 % в 2010 р по рослинництву до 15,8 % в 2015 р. Питома вага амортизації встановилася на приблизно тому ж рівні – 4,5 – 5,5 %, включно із галузями. Відповідно до цього, відмітимо, наступні інституційні зміни: тваринництво стало більш матеріаломістким, але менш трудомістким, закупівля нових технічних засобів не відобразилася суттєво на витратах по їхній амортизації, вартість оренди землі поступово набирає більшого значення у структурі витрат на виробництво продукції, що актуалізує потребу в організованому земельному ринку.

В структурі матеріальних витрат, також в загальному відбулося ряд змін – так, суттєво зменшилася питома вага насінневого матеріалу в рослинництві – з 19 % до 13,3 %, дещо зменшилася питома вага кормів у тваринництві – з 76,6 до 74,4. Питома вага витрат на паливо і енергію змінилася не суттєво. Найбільш суттєво зросла питома вага витрат на оплату праці стороннім організаціям та інші матеріальні витрати – з 24,7 % в загальному до 19,5 %, по рослинництву – на 5,4 %, по тваринництву – на 7,5 %. Останнє свідчить про посилення аутсорсингових тенденцій у сільському господарстві, за якого значна частина операцій, сільськогосподарського виробництва виконується зовнішніми підрядчиками.

Специфікою сільського господарства є те, що під впливом сприятливих природно-кліматичних умов в аграрних підприємствах можуть виникати додаткові витрати, які формуються в результаті одержання додаткової продукції та її збуту. Це, наприклад, витрати на збирання, транспортування, доробку і зберігання додатково отриманої продукції в сприятливі за погодними

умовами роки та на її збут; доступністю території аграрних підприємств та їх господарських об'єктів стороннім особам і необхідністю докладання додаткових зусиль для організації збереження власного та орендованого майна, вирощеного врожаю. Отже, вони не пов'язані із заздалегідь прийнятими рішеннями і є спонтанними. Тому важливо, щоб підприємства мали в своєму розпорядженні додаткові ресурси і потужності, необхідні для своєчасного виконання всіх виробничо-збутових операцій, пов'язаних з одержанням додаткової продукції. Разом з тим в аграрних підприємствах можуть виникати додаткові витрати, спричинені несприятливими природно-кліматичними умовами, наприклад, загибель озимих культур і пересів їх ярими культурами, інтенсивне розповсюдження шкідників і необхідність додаткового обприскування посівів тощо. Це також вимагає від підприємств мати необхідні резерви для ліквідації несприятливих подій [18, с.509].

Встановлено, що необхідність створення дієвого механізму держпідтримки агропродовольчого сектора витікає із значущості цього сектора для розвитку економіки та соціальної сфери країни. У процесі інституціоналізації розвитку аграрної сфери зростає роль місцевих органів влади, відповідальних за розвиток відповідної території. Це обумовлює необхідність пошуку нових інструментів стимулювання економічного розвитку, зокрема, шляхом об'єднання зусиль місцевих суб'єктів господарювання, самоврядування та державних структур.

Висновки до розділу 2

Тернопільська область має аграрну спеціалізацію, про що свідчить питома вага сільськогосподарської продукції у загальній структурі товарної продукції. Значні природні і трудові ресурси, концентрація переробної промисловості (цукрової, спиртової, плодоовочеконсервної), географічне розташування на перехресті важливих транспортних доріг зі Східної Європи до Центральної і Західної Європи виділяють область як регіон із сприятливими можливостями для підприємницької діяльності.

Рівень освоєності земельних ресурсів в області достатньо високий. Із загальної площі земельного фонду 85% складають землі, використовувані для господарювання сільського. Основна частина цих земель доводиться на сільськогосподарські угіддя, площа яких досягає близько 1000 гектарів. Це створює сприятливі умови для агропродовольчого виробництва.

Основні види продукції сільського господарства Тернопільщини, що поставляються на експорт: масло вершкове, сир; казеїн технічний; сухе молоко; м'ясо і субпродукти s категорії; ковбасні вироби; цукор; консерви плодоовочеві; консерви м'ясні; кондитерські вироби; мінеральна вода; харчові концентрати; лікєро-горілчані вироби; спирт харчовий; макаронні вироби; зерно (ячмінь, овес, гречка, рапс); картопля, овочі; мука, крупи.

Аналізуючи систему управління агропромисловим комплексом, відмітимо її ієрархічну будову, що передбачає існування певного переліку рівнів управління, що поєднується із горизонтальних розподілом управлінської праці. При цьому відбувається поділ ієрархічної драбини за системами підпорядкування законодавчій чи виконавчій владі. В межах першої ієрархічний ланцюг утворюють Верховна рада України, обласний виконавчий комітет, обласна рада, районна рада і в кінці сільськогосподарські підприємства.

До основних завдань управління АПК належать: забезпечення виконання державних програм соціального розвитку села, сприяння демонополізації виробництва і розвитку конкуренції, створення рівних умов для розвитку різних форм власності і господарювання, організація виробництва і закупівлі сільськогосподарської продукції, здійснення аграрної реформи та інші завдання, які ставить реформування економіки України. Для виконання покладених завдань вони наділені рядом функцій: організаційними, координаційними і контрольними – це розроблення пропозицій до проектів державних програм розвитку сільського господарства, забезпечення виконання прийнятих програм. В ринкових умовах неможливе наділення галузевих органів владними функціями.

Розділ 3. Напрями вдосконалення розвитку агропродовольчого ринку Тернопільського регіону в умовах інституційних змін

3.1. Обґрунтування напрямків розвитку підприємницької діяльності в аграрному секторі економіки в контексті пореформених трансформацій

Перехід до ринкових умов господарювання, що супроводжувався лібералізацією відносин та інтеграцією вітчизняної економічної системи до світового економічного співтовариства, обумовили зростання ролі аграрного підприємництва як основного інструменту розвитку і самовдосконалення в умовах конкурентного середовища. Результатом цього стало збільшення чисельності великотоварних агропромислових підприємств, зростання обсягу залучених інвестицій і розвиток інфраструктури. Проте, незважаючи на стабілізацію й повільне відновлення темпів зростання виробництва, що характеризують сучасний етап аграрних перетворень, існуюча система виробничо-господарських відносин в сільськогосподарських підприємствах нездатна забезпечувати рівень розвинених аграрних держав за показниками продуктивності праці й економічної ефективності виробництва. В таких умовах подальші зміни в галузі повинні спрямовуватися на перегляд ключових аспектів господарського механізму, що забезпечує формування мотиваційних засад розвитку продовольчих ринків.

Важливо зауважити, що формування концептуального підходу до розвитку організаційно-правових форм господарювання в аграрному секторі, що відбувається на основі підприємницької діяльності, здійснюється в декількох площинах. Зокрема, основою розвитку підприємства в ринкових умовах є забезпечення його прибутковості. Проте, що стосується вітчизняного сільського господарства, то його функціонування відбувається в умовах жорсткого соціального тиску з боку держави й суспільства, які прагнуть стабільного здешевлення продовольства, заперечуючи, таким чином, принцип максимальної прибутковості галузі. Така ситуація негативно впливає на мотиваційну складову аграрного підприємництва й сприяє існуванню

сільськогосподарських підприємств, що здійснюють свою діяльність в умовах постійної збитковості, що в корені суперечить принципам ринкової економіки.

Дослідження показали, що основним завданням агропромислового виробництва в Україні вважаються „надійне забезпечення населення дешевими продуктами харчування, промисловості сировиною, збалансування попиту і пропозиції на ринку, збільшення експорту продовольчої продукції” [97, с.26], що в повній мірі відображає суспільні очікування населення від аграрного бізнесу. Проте, зауважимо, що його основою повинно бути, в першу чергу, дотримання принципу прибутковості, а виконання соціальної функції повинно в тій чи іншій пропорції розділятися між підприємством і державою. Загалом же, аграрне підприємство перебуває в сфері інтересів трьох основних елементів зовнішнього середовища: держави, селян, ринку (рис. 3.1). Кожен з названих елементів здійснює тиск на діяльність аграрного формування, що зумовлює зменшення потенційного значення прибутку.

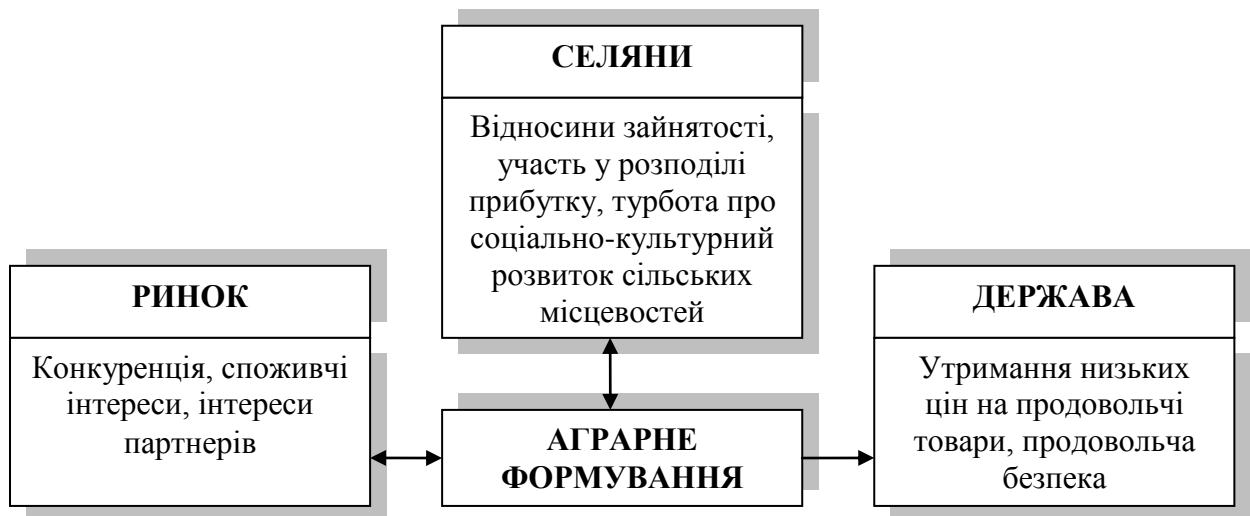

Рис. 3.1. Відносини та інтереси, що визначають перспективи розвитку аграрного формування в контексті взаємодії з основними елементами зовнішнього середовища

Така ситуація є невід’ємним елементом аграрного підприємництва, що ґрунтується не лише на командно-адміністративних принципах управління, але й на давніх українських селянських традиціях. Незважаючи на важливість соціального значення сільського господарства для суспільства, сучасні ринкові

умови вимагають затвердження пріоритетності принципу максимального прибутку у визначенні параметрів діяльності господарств. Ми повинні усвідомити, що аграрне підприємництво, в першу чергу, є бізнесом, а відгуки на потреби суспільства чи інших зацікавлених сторін повинні мати суто добровільний характер або врегульовуватися законодавчо-нормативними документами. Їхня реалізація має відбуватися в контексті розвитку підприємств, за рахунок надлишкового прибутку, а не фондів споживання й розвитку. Тому важливим аспектом розвитку аграрного підприємництва в Україні ми вважаємо поступовий перерозподіл соціальної функції між державою і господарюючими суб'єктами відповідно до спільних домовленостей, концепції соціального партнерства чи законодавчо затверджених норм. Це дасть змогу власникам і керівництву аграрних формувань активізувати підприємницьку ініціативу та повніше використовувати можливості ринкового механізму в плані самовдосконалення й розвитку.

Подальший розвиток аграрних формувань в умовах вдосконалення ринкових інституцій потребує детального аналізу і обґрунтування тенденцій та прогнозів щодо основних його напрямків, параметрів й глибини здійснення. В контексті трансформації пріоритетів в напрямку комерціалізації відносин в сільському господарстві відбуватиметься вдосконалення взаємодії між існуючими формами аграрних підприємств, зокрема, оптимізація їхньої організації і реструктуризація відповідно до змін умов ринку. Основними напрямками розвитку сільськогосподарського виробництва при цьому, як ми передбачаємо, стане закріплення приватної власності на засоби виробництва як основної форми власності, диверсифікація виробничих процесів, розвиток несільськогосподарської зайнятості й усунення диспропорцій в структурі виробничо-господарської діяльності за рахунок зміни організаційно-економічних умов функціонування.

За таких умов диференціація результатів діяльності аграрних підприємств залежатиме не від форми власності чи господарювання, а від їхнього ставлення до підприємницької діяльності, націленості на інноваційність й прибутковість, а

також формування ефективного управлінського і виробничого механізму, що сприятиме отриманню максимального прибутку. Слід зазначити, що напрямки вдосконалення господарського механізму аграрних формувань лежать як в площині самих підприємств (за рахунок оптимізації внутрішніх змінних і скорочення витрат виробництва), так і в споріднених площинах за їхніми межами (повне використання можливостей ринку, розвиток маркетингу, формування переваг у конкурентній боротьбі).

Зауважимо, що вдосконалення виробничо-господарського механізму діяльності аграрних підприємств не завершилося з реорганізацією колективних сільськогосподарських підприємств, воно відбувається в теперішніх умовах, проте, уже завдяки дії ринкових механізмів, а не державних органів влади. Тому такі трансформації в більшій мірі враховують потреби підприємств і сприяють їхньому задоволенню. Такий ефект в умовах ринку є типовим, саме він забезпечує постійний розвиток і самовдосконалення підприємств, оскільки в конкурентному середовищі право на існування мають найбільш конкурентоспроможні форми організації бізнесу. А саме ті, які в найбільшій мірі зможуть використати внутрішній потенціал шляхом максимального використання ситуації, що складається в конкретний час і в конкретному місці на ринку. В теперішніх умовах такий шанс в найбільшій мірі реалізують великотоварні підприємства і, так звані, аграрні холдинги, які, користуючись нормативно-правовою та економічною ситуацією і потребами ринку, акумулюють значні земельні ресурси, збільшують обсяги виробництва, підвищують ефективність господарювання й залучають інвестиції.

В сільському господарстві трансформації в даний час супроводжуються трансформуванням дрібнотоварного виробництва у середньо- та великотоварного, забезпечуючи таким чином процес, зворотній до того, що відбувався на ранніх етапах аграрної реформи й спрямовувався на подрібнення земельних угідь. Такі прояви мають позитивний вплив на ресурсозабезпеченість підприємств та їхню інвестиційну привабливість, проте, можуть призвести до утворення надвеликих підприємств, які володітимуть монопольним становищем в регіоні по відношенню до інших господарств.

З огляду на це, формування господарських структур ринкового типу в аграрному секторі економіки повинно відбуватися в умовах жорсткого антимонопольного моніторингу. Причому, антимонопольна діяльність повинна виконувати не лише контролюючу і караючу функцію, але й у поєднанні із регулюючою функцією державного апарату управління попереджати виникнення спотворень ринкової рівноваги за рахунок обмеження цінових коливань через інтервенційні механізми, забезпечення відкритості процедури банкрутства підприємств, запобігання зловживанням монопольним становищем і змовам суб'єктів господарювання тощо.

Організаційна проблема розвитку аграрних формувань на сучасному етапі перейшла на значно вищий рівень й стосується уже не стільки визначення форми ведення бізнесу, скільки утворення ефективного внутрішнього механізму взаємодії, спрямованого на раціональне використання ресурсів, технологій, внутрішнього і зовнішнього потенціалу підприємства. Основний акцент при цьому робиться на здатності господарства до розвитку на основі залучення зовнішнього капіталу, інвестиційній привабливості й керованості. Ринкове середовище формує нові критерії до оцінки ефективності його господарювання, яка не обмежується суто виробничими показниками та рівнем прибутковості, а доповнюється вимогами, які висуваються до підприємства суб'єктами зовнішнього середовища: кредиторами, інвесторами, засновниками, пайовиками. Ці критерії утворюють зацікавленість суб'єктів ринку на предмет участі в капіталі аграрних формувань.

В табл. 3.1 подано характеристику окремих організаційно-правових форм сільськогосподарських підприємств недержавної власності на предмет зацікавленості ними зі сторони основних суб'єктів зовнішнього середовища.

Як уже зазначалося, однією з найуспішніших форм господарювання в аграрному секторі України є господарські товариства. Вони приваблюють засновників, інвесторів та пайовиків можливістю приймати участь в управлінні й розподілі прибутку відповідно до частки у майні підприємства. Приватні, зокрема, фермерські господарства дають змогу отримувати пасивний дохід інвесторам і пайовикам. Проте, керівництво і отриманий прибуток належать

одноособово керівнику. Сільськогосподарські кооперативи не дозволяють стороннім особам входити до складу керуючих органів та обмежують виплати на інвестовану суму або орендований пай. Тобто, кожна форма підприємства має своїх зацікавлених осіб, що підтримують їхнє функціонування і забезпечують розвиток.

Таблиця 3.1

**Характеристика окремих організаційно-правових форм
сільськогосподарських підприємств недержавної власності на предмет
зацікавленості ними зі сторони основних суб'єктів зовнішнього середовища**

Показ- ник	Зацікавленість		
	засновників	пайовиків	інвесторів
Товариство з обмеженою відповідальністю	Виборність голови товариства та виконавчого органу. Право голосу пропорційне частці у вкладах	Мають право приймати участь в управлінні підприємством і претендувати на частку прибутку, що розподіляється загальними зборами	Коллективне прийняття рішень про залучення інвестицій. Може претендувати на участь в управлінні.
Приватне підприємство	Головним керівником є засновник підприємства	Отримують лише орендну плату без залучення до процесів управління та розподілу прибутку	Легкість укладення інвестиційних угод з одноосібним керівником.
Сільськогосподарський виробничий кооператив	Виборність правління кооперативу. Висока демократичність управління, всі члени мають рівне право голосу	Асоційовані члени кооперативу участі в управлінні не беруть. Обмеженість виплат часток доходу на паї	Коллективне прийняття рішень про залучення інвестицій. Не претендує на участь в управлінні.

В процесі формування багатокладної аграрної економіки селянам було надано можливість вибору форми господарювання, в результаті чого значна їхня частина утворила господарські товариства, намагаючись отримати, таким чином, право на участь в управлінні й розподілі прибутку. Відомо, що „трудова мотивація сільськогосподарських працівників істотно залежить від сформованих відносин власності та прозорості механізму управління

господарськими товариствами. Тобто, від можливості працівників брати участь у розподілі прибутку” [51, с.133]. Проте, на даний час реалізація пайовиками такого права згідно з п. 10 Закону України „Про господарські товариства” [5], практично не дотримується і обмежується лише оплатою за використання земельних і майнових паїв. Це, фактично, зрівнює господарські товариства за статусом з приватними підприємствами й зумовлює втрату важливого мотиваційного інструменту. Тому селяни повинні чітко усвідомлювати різницю між такими мотиваційними категоріями як заробітна плата, премія, орендна плата і частка прибутку. Працюючі селяни мають право на отримання перших двох, пайовики – на отримання двох останніх, працюючі пайовики – на отримання всіх названих виплат. Врегулювання даного питання дозволить покращити матеріальний стан селян і підвищити їхню зацікавленість в результатах праці господарства.

Досліджуючи різні організаційно-правові форми господарювання аграрних підприємств, важливо звернути увагу на діяльність господарств населення, які на сьогодні є дуже важливою формою сільськогосподарської зайнятості. Так, їх частка у виробництві продукції рослинництва є більшою за 50 %, а у виробництві тваринницької продукції становить майже 85 %, тобто, в середньому більше половини сільськогосподарської продукції виробляється в межах не технологічно обладнаних і забезпечених кваліфікованими кадрами аграрних підприємств, а в господарствах населення, що практично не забезпечені жодними засобами ведення інтенсивного землеробства й тваринництва.

Як свідчать результати досліджень, така ситуація сформувалася не завдяки, а всупереч обставинам. Аналіз причин та умов функціонування господарств населення в аграрному виробництві, проведений В. П. Рябоконею [67, с. 83], дав змогу виділити чотири основні групи чинників, що впливають на їхній стан:

1. Скорочення чисельності сільського населення, яке має значно вищі темпи, ніж скорочення чисельності жителів міст. Так, за 2005-2009 рр. кількість мешканців сіл зменшилася більш, ніж на 400 тис. осіб.

2. Високий рівень безробіття в сільській місцевості. На початок 2009 р. чисельність офіційно зареєстрованих безробітних селян склала 375,4 тис. осіб при наявності 1,4 тис. вакансій. В таких умовах самозайнятість сільського населення є чи не єдиною можливістю забезпечити себе засобами для існування.

3. Найнижча заробітна плата у порівнянні з іншими галузями економіки. Так, в 2008 р. заробітна плата селян склала 54,2 % від середньомісячного заробітку у цілому в секторі економіки країни.

4. Переважання ручної праці в господарствах населення. Так, 93,6 % таких селян при обробці землі використовують ручну працю і тільки 12,3 % селянських господарств мають у своєму розпорядженні сільськогосподарську техніку.

Таким чином, значення дрібнотоварних господарств населення полягає у виробництві агропродовольчої продукції, яка складає значну долю продовольчого балансу України. Її продаж є вагомим джерелом доходів селянських домогосподарств. Окрім цього, господарства населення формують сферу мобілізації фінансових і трудових ресурсів селян, які є недостатньо залученими до активної діяльності в інших секторах економіки.

Тривале співіснування господарств населення і сільськогосподарських підприємств в межах одного середовища зумовило формування та розвиток специфічних форм економічного взаємозв'язку між ними, на основі якого відбувається їхня взаємовигідна взаємодія. В її межах аграрні підприємства надають послуги господарствам населення, сприяють забезпеченню їх кормами, а ті, в свою чергу, служать джерелом залучення трудових ресурсів для виконання сезонних робіт. За умови найраціональнішої взаємодії ці категорії сільськогосподарських товаровиробників кооперуються для здійснення спільної діяльності у сфері виробництва, переробки й збуту продукції (рис. 3.2).

На сьогоднішній день спостерігається тенденція до скорочення чисельності господарств населення, які зайняті в сільськогосподарському виробництві, а також зменшення обсягів виробництва продукції від валового показника.

Рис. 3.2. Економічна взаємодія між сільськогосподарськими підприємствами і господарствами населення

Таким чином, можна стверджувати про продовження трансформаційних процесів, одним із проявів яких є зменшення впливу господарств населення на рівень продовольчого забезпечення країни. І хоча така форма господарської діяльності не може в повному розумінні трактуватися як підприємницька діяльність, її здатність пристосовуватися до умов мінливого зовнішнього середовища була обумовлена специфікою господарювання, а також різного роду організаційними аспектами.

3.2. Агрпромилова інтеграція як напрям оптимізації інституційного середовища

Для ефективного розвитку аграрного бізнесу важливими є процеси інтеграції та співробітництва, які мають безпосереднє відношення до орієнтації аграрної політики як на рівні підприємства, чи регіону, так і на рівні держави.

Для стабілізації ситуації в економіці та сільському господарстві необхідно розробити таку сільськогосподарську політику, яка сприятиме подальшій інтеграції, співпраці та підвищенню фінансової стійкості сільськогосподарських і переробних підприємств, вирішенню проблем продовольчої безпеки. Дослідження показують, що між формуванням інтегрованих структур в галузі сільського господарства і результатами фінансово-економічної діяльності існує прямий зв'язок.

Один з напрямків підвищення ефективності агропромислового комплексу є інтеграція підприємств. Інтеграція – це об'єднання економічних суб'єктів під єдине начало, за рахунок поглиблення їх взаємодії, встановлення зв'язків між ними [19, с. 241]. Інтеграція дозволяє підвищувати оперативність і маневреність у проведенні інвестиційної політики об'єднаних структур, у використанні фінансових, виробничо-технічних, кадрових, управлінських ресурсів, спрощенні процесів узгодження інтересів і взаємодії між сільськогосподарським виробником, переробником, торговим представником.

Інтегровані агропромислові формування є найважливішою формою міжгосподарської кооперації та агропромислової інтеграції в ринкових умовах, так як вони об'єднують підприємства та організації всіх галузей і сфер агропромислового комплексу. У сучасних умовах створення інтегрованих агропромислових підприємств дозволяє не тільки стабілізувати економічне становище сільськогосподарських підприємств, а й домогтися економічного зростання [32, с. 51].

Дослідження показують, що створення інтегрованих організаційно - господарських структур кардинально змінило виробничо-економічні та фінансові відносини підприємств різних галузей [33, с.72]. У ряді випадків до входження в інтегроване формування сільськогосподарські підприємства були господарствами - банкрутами з усіма характерними для даного стану ознаками, із зруйнованою матеріально - технічною базою. Рівень організації виробництва, праці та її оплати, технологічної дисципліни не дозволяв їм функціонувати в якості самостійних юридичних осіб. Проте, після приєднання до інтегрованого агропромислового підприємства, їх показники значно покращилися.

Розвиток інтеграції та співпраці в сільському господарстві обумовлюється необхідністю забезпечення об'єктивної єдності технічних, технологічних, організаційних, правових та економічних сфер діяльності підприємств по вирощуванню, зберіганні, транспортуванні і переробці сільськогосподарської продукції. В умовах ринку і гострої конкуренції, саме інтеграційні стратегії визнаються найперспективнішими в плані кращої адаптації та виживання.

Стратегія соціально-економічного розвитку сільського господарства [71, с. 43] стверджує, що для забезпечення розвитку галузей сільського господарства і різних форм сільськогосподарської кооперації та інтеграції потрібно всіляко сприяти розвитку співробітництва та інтеграційних процесів у виробництві, переробці і збуті сільськогосподарської продуктів, логістики, виробництва та інших послуг.

Агропромислова інтеграція – це свого роду зміцнення зв'язків та органічної сполуки сільського господарства і суміжних галузей, що обслуговують сільське господарство, можливість надати йому ресурси і привести свою продукцію до споживача [38, с. 29].

В залежності від мети та напрямку інтеграції, вона може бути горизонтальною та вертикальною, а також комплексною. Сутність горизонтальної інтеграції в об'єднанні, співробітництві та кооперуванні підприємств, які мають споріднену технологічну структуру, належать до однієї сфери АПК, перебувають, так би мовити, на одному щаблі технологічної системи виробництва. Прикладом горизонтальної інтеграції є кооперація та співробітництво аграрних підприємств в сфері спільного використання машино-тракторного парку, складських приміщень, об'єктів інфраструктури тощо.

Вертикальна інтеграція передбачає кооперацію та співробітництво між суб'єктами господарювання секторів АПК, які пов'язані між собою відповідними техніко-технологічними послідовностями. Така інтеграція передбачає співпрацю сільськогосподарських виробників, підприємств по переробці сільськогосподарської продукції, підприємств харчової

промисловості тощо. В окремих випадках суб'єктом вертикальної інтеграції виступають фінансово-кредитні установи. Страхові компанії та інші суб'єкти інфраструктури АПК.

Дослідження показують, що ефекти вертикальної інтеграції ґрунтуються на виникненні та використанні таких важелів:

- скорочення трансакційних витрат;
- збільшення прибутку за рахунок усунення виконання подвійних операцій;
- можливості компанії знизити тиск державного регулювання;
- прагнення знизити втрати від монопольної влади за межами організації [62, с.218].

Найважливішою умовою успішного розвитку інтеграції і співпраці в АПК є розробка та впровадження механізму взаємовигідних економічних відносин, вирішення проблем, фінансових стимулів, підвищення рівня життя працівників.

Як вітчизняний, так і міжнародний досвід, свідчить, що економічні відносини між сільськогосподарськими та переробними підприємствами ефективно регулюються через інтеграцію і співпрацю у виробництві та переробці сільськогосподарської продукції. Інтеграція та співробітництво, виступають провідними зусиллями для зміцнення виробничих та економічних зв'язків. Вони обумовлюються необхідністю кращого узгодження інтересів учасників в єдиному виробничому циклі, що дозволяє вирішувати проблеми подолання диспаритету цін на послуги та продукцію, і забезпечувати економічну рівність у всіх сферах сільськогосподарського виробництва, нейтралізації негативних наслідків. нееквівалентність обміну в сільськогосподарському секторі.

На різних етапах розвитку та ринкових трансформацій, процеси інтеграції та співробітництва відбувалися по-різному. У умовах директивної економіки, відносини були побудовані відповідно до внеску кожного учасника в кінцевий результат. З розвитком ринкових відносин розроблена система економічних відносин між сторонами співробітництва та інтеграційних процесів була

зруйнована. В даний час найбільш поширеною формою інтеграції є об'єднання холдингового типу.

Переваги таких інтегрованих структур наведені на рис. 3.3. Як бачимо, переваги холдингових структур є суттєвими. Проте, з точки зору організації управління в даному випадку існують певні ризики. Серед найбільш типових виділимо:

- ускладнення інформаційних зв'язків;
- утруднення координації діяльності;
- ризики втрати самостійності;
- посилення централізації влади;
- в окремих випадках – некомпетентність в особливостях системи агропродовольчого виробництва тощо.

Рис. 3.3. Переваги інтегрованих структур холдингового типу в АПК

Ці недоліки зазвичай відсутні в кластерних структурах, спрямованих на глибокі інтеграційні процеси і співпрацю. У цьому випадку, кожна компанія є частиною цілого. Разом вони утворюють технологічний ланцюжок виробництва кінцевої продукції. Ця система має так звану кластеризацію.

Головною особливістю кластера є постійна адаптація до мінливого середовища. Кластер як організація – є готовим до прийняття змін. В основі кластера: структура, процеси, методи. Сила співпраці в межах кластера – в його внутрішній конкурентоспроможності, заснованій на досвіді свого персоналу. Однією із ключових конкурентних переваг кластера є здатність адаптуватися до потреб клієнтів та надавати їм інноваційні послуги, організаційні, технологічні та структурні [17, с. 52].

Ефект від розвитку процесу інтеграції та співробітництва в першу чергу залежить від внутрішньої системи (організаційна форма, умови функціонування, статутні особливості тощо) і факторів навколишнього середовища (умови навколишнього середовища, інфраструктури, ринку, державна підтримка). Більші можливості для розвитку кластерних структур знаходяться у великих містах. Кластери є ширшими утвореннями із більш м'якою структурою, ніж об'єднання холдингового типу. Кластери, як правило, включають в себе як виробничу, так і соціальну інфраструктуру.

Ефективність співробітництва та інтеграційних процесів залежить від сільськогосподарської політики. Останнім часом спостерігається тенденція до покращення стану інтеграційних процесів.

Виходячи з ситуації, можна відзначити, що на основі інноваційних технологій в найбільшій мірі розвиваються великі сільськогосподарські формування холдингового типу та промислового співробітництва. В таких умовах, потрібно надати пріоритетне значення тим організаційно-правовим формам, які беруть безпосередню участь у сільськогосподарській діяльності. Тому одним з важливих пріоритетів аграрної політики є підтримка діяльності кооперативних та інтегрованих форм у виробництві сільськогосподарської продукції, і у всіх інших областях. Економічний ефект від використання різних форм співробітництва та інтеграції покращує ефективність інвестицій у

підвищення ефективності функціонування сільськогосподарських підприємств. Проте, державна політика повинна не тільки зберегти, але й розробити механізми (моделі) для співпраці між кооперативними і інтегрованими одиницями, а в деяких випадках виступати як підрозділи різних утворень інтегрованих і кооперативних типу [34, с. 241].

Критерієм ефективності інтегрованого формування є синергетичний ефект. Наявність позитивного синергетичного ефекту є одним з основних показників ефективності операції з об'єднання підприємств у єдиний технологічний ланцюжок. В іншому випадку угода буде неефективна, тому що проста сума ефектів досягається при взаємодії підприємств в умовах ринку. Оскільки отримання конкурентних переваг від інтеграції в чому обумовлено проявом синергетичного ефекту, то оцінку ефективності зведемо до визначення величини синергетичного ефекту.

Для оцінки синергетичного ефекту діяльності сільгоспідприємств у складі інтегрованого формування горизонтального типу скористаємося пропозиціями Еванса і Бішопа за оцінкою потенційної економії від об'єднання. Вони пропонують методику оцінки синергетичного ефекту на основі трьох груп показників: розміру вигоди від синергетичного ефекту, ймовірності його досягнення і часу отримання вигоди.

Вигоду від синергетичного ефекту будемо оцінювати з урахуванням цілей створення інтегрованого формування і характеру переваг, одержуваних підприємствами - учасниками. Напрямки діяльності інтегрованого формування поділяються на операційну, фінансову та інвестиційну. Під операційною діяльністю розуміють діяльність, яка є основним джерелом доходів підприємства, а також інші операції, що не відносяться до інвестиційної та фінансової діяльності. Фінансова діяльність включає операції, що приводять до зміни обсягів і структури власних і позикових коштів. Інвестиційна діяльність пов'язана з придбанням або продажем довгострокових активів, які представляють собою ресурси, що забезпечують надходження грошових коштів у майбутньому.

У відповідності з основними напрямками діяльності інтегрованого формування виділимо три основних напрямки досягнення синергетичного ефекту від інтеграції: операційна синергія, фінансова синергія, інвестиційна синергія.

Операційна синергія досягається наступними основними шляхами: 1) Скорочення витрат у розрахунку на одиницю виробленої продукції, яке досягається за рахунок збільшення масштабів діяльності. Це обумовлено тим, що величина постійних витрат підприємства відносно стабільна і при збільшенні обсягів виробництва постійні витрати в розрахунку на одиницю виробленої продукції скорочуються. 2) Скорочення витрат за рахунок більш ефективного завантаження виробничих потужностей. Велике інтегроване формування може регулювати відносини з постачальником і споживачем, домагаючись знижок на придбання товару (наприклад покупка кормових добавок, мінеральних добрив, ПММ і т.д.) і максимальної ціни на реалізовану продукцію. Це може бути досягнуто, як шляхом збільшення сукупного обсягу закупівель і придбання тим самим можливості користуватися додатковими знижками, так і шляхом прямої загрози зміни постачальника.

Фінансова синергія полягає в оптимізації оподаткування. Синергетичний ефект від оптимізації оподаткування дорівнює сумі ефектів від оптимізації непрямих і прямих податків. Податок на сумарну прибуток інтегрованого формування може бути менше суми прибутків входять до нього підприємств за рахунок того, що частина прибутку йде на компенсацію витрат підприємств, що мають збитки. Ефект від оптимізації прямих податків полягає в перенесенні накопичених збитків однієї зі сторін угоди на зменшення майбутнього фінансового результату об'єднаної компанії, а також у можливості віднесення на собівартість продукції більшою амортизацією.

Інвестиційна синергія виражається в наступному:

1) Скорочення інвестицій в основні засоби за рахунок використання загального обладнання. Одне і теж обладнання (техніка) може використовуватися в технологічних процесах декількох підприємств, що входять до інтегроване формування. Експлуатація такого обладнання (техніки)

відразу кількома підприємствами дозволяє зменшити кількість придбаних одиниць.

2) Скорочення інвестицій за рахунок придбання необхідних ресурсів за ціною нижче можливого їх створення. Найчастіше простіше купити діюче підприємство, ніж будувати нове. Це доцільно тоді, коли ринкова оцінка майнового комплексу підприємства, що придбавається значно менше вартості заміни її активів.

3) Вихід на нові ринки з мінімальними інвестиціями за рахунок використання взаємодоповнюючих ресурсів. Якщо об'єднуються підприємства розташовують взаємодоповнюючими ресурсами, то після об'єднання вони будуть коштувати дорожче порівняно із сумою їх вартостей до утворення інтегрованого формування.

4) Збільшення зовнішніх інвестицій, завдяки зниженню інвестиційних ризиків.

5) Можливість здійснювати більш масштабні проекти, завдяки концентрації капіталу.

Отже, агропромислова інтеграція є економічно виправданою і перспективною формою об'єднання підприємств різних галузей, якщо ці підприємства органічно пов'язані в техніко-економічному відношенні на основі оптимальної концентрації виробництва, поєднання послідовних стадій обробки сільськогосподарської сировини, створення ефективної маркетингово-логістичної структури, що мінімізує трансакційні витрати з виробництва, переробки і збуту готової продукції.

3.3. Покращення параметрів агропродовольчих ринків з позиції інституціонального підходу

Концептуальне бачення розвитку інститутів аграрного ринку ґрунтується на комплексному аналізі й методологічних положеннях, а також оцінці сучасного стану їх організації у системі функціонування аграрної економічної системи як на макро-, так і на мікрорівні. Інститути аграрного ринку повинні

розвиватися відповідно до традицій функціонування вітчизняної господарської системи. В основу зазначених аспектів інституціонального розвитку необхідно покласти стратегію розвитку базисних (власність, праця, управління, влада) і похідних (ціна, конкуренція, підприємництво, інфраструктура, регулювання тощо) інститутів (рис. 3.4).

Узгодження цих інститутів повинно відбуватися в межах ринку, відповідно до чого, кожен із елементів повинен реалізувати свої завдання:

Основне завдання інститутів праці – створення та забезпечення функціонування правових і економічних інститутів забезпечення гідної праці та її оплати за рахунок взаємодії попиту на працю і її пропозиції, а також удосконалення форм і систем організації праці, визначення оптимального рівня оплати за існуючих ринкових попорцій;

Основне завдання інститутів власності – завершення модифікації інституту власності щодо землі, унормування інституту її капіталізації та ринку, а також упорядкування відносин між власниками землі та майна й орендарями;

Основне завдання владних інститутів – впровадження аграрної політики, спрямованої на розвиток конкурентоспроможного сільського господарства, делегування повноважень і колективний характер менеджменту на рівні підприємств;

Основне завдання інституту управління – підвищення ефективності регуляторних інститутів, наданням їм фінансових можливостей та додаткових повноважень, удосконалення інформаційного забезпечення, розбудова адаптованих управлінських структур – на мікрорівні.

Похідні ринкові інститути, в свою чергу повинні реалізовувати наступні функції в межах такої стратегії:

Ціна - забезпечувати еквівалентності обміну, підвищувати цінову конкурентоспроможність продукції, забезпечувати формування врівноваженої ринкової ціни на товари і послуги;

Конкуренція - усунення монополізації каналів збуту продукції, формування ефективного маркетингу агро товарів;

Рис. 3.4. Схема стратегії розвитку інститутів аграрного ринку

Підприємництво - недопущення вибіркового протекціонізму щодо організаційних форм і розмірів підприємств, підвищення мотивації праці;

Інфраструктура - створення функціональної маркетингової інфраструктури, формування кооперативної системи збуту продукції дрібних товаровиробників;

Регулювання - формування регуляторної політики, адаптованої до українських реалій та інтересів виробників, законодавче закріплення, забезпечення виконавчої дисципліни виконання рішень органів влади щодо регулювання.

Модель розвитку інститутів потребує постійного удосконалення в процесі розбудови регуляторного механізму. Суть концептуального бачення вирішення проблеми полягає у створенні стабільних умов функціонування економіки й ринку, яке передбачає ефективне поєднання інституцій та інститутів (рис. 3.4).

В системі інституційного середовища, зазначені інститути займають важливе місце. В контексті забезпечення розвитку вони взаємодіють із ринковим механізмом, іншими економічними суб'єктами, одночасно із державними і недержавними інститутами та інституціями в таких підсистемах:

- владно-управлінська – забезпечує законотворчу і нормотворчу діяльність і державне управління;
- відносин власності – забезпечує основу підприємницького механізму за рахунок встановлення власності на засоби виробництва і результати праці;
- трудові відносини – забезпечує поєднання праці і засобів виробництва;
- соціальний капітал села – забезпечує вищий рівень мотивації до праці;
- ціна й ціноутворення – забезпечує еквівалентний обмін і державну підтримку;
- підприємництво і агробізнес – забезпечує рівноправність форм господарювання;
- конкуренція і витрати – забезпечує розвиток та залучення інноваційних технологій;
- інфраструктура – сприяє ефективному обміну за рахунок інструментів біржі, оптових ринків, збутових кооперативів тощо.

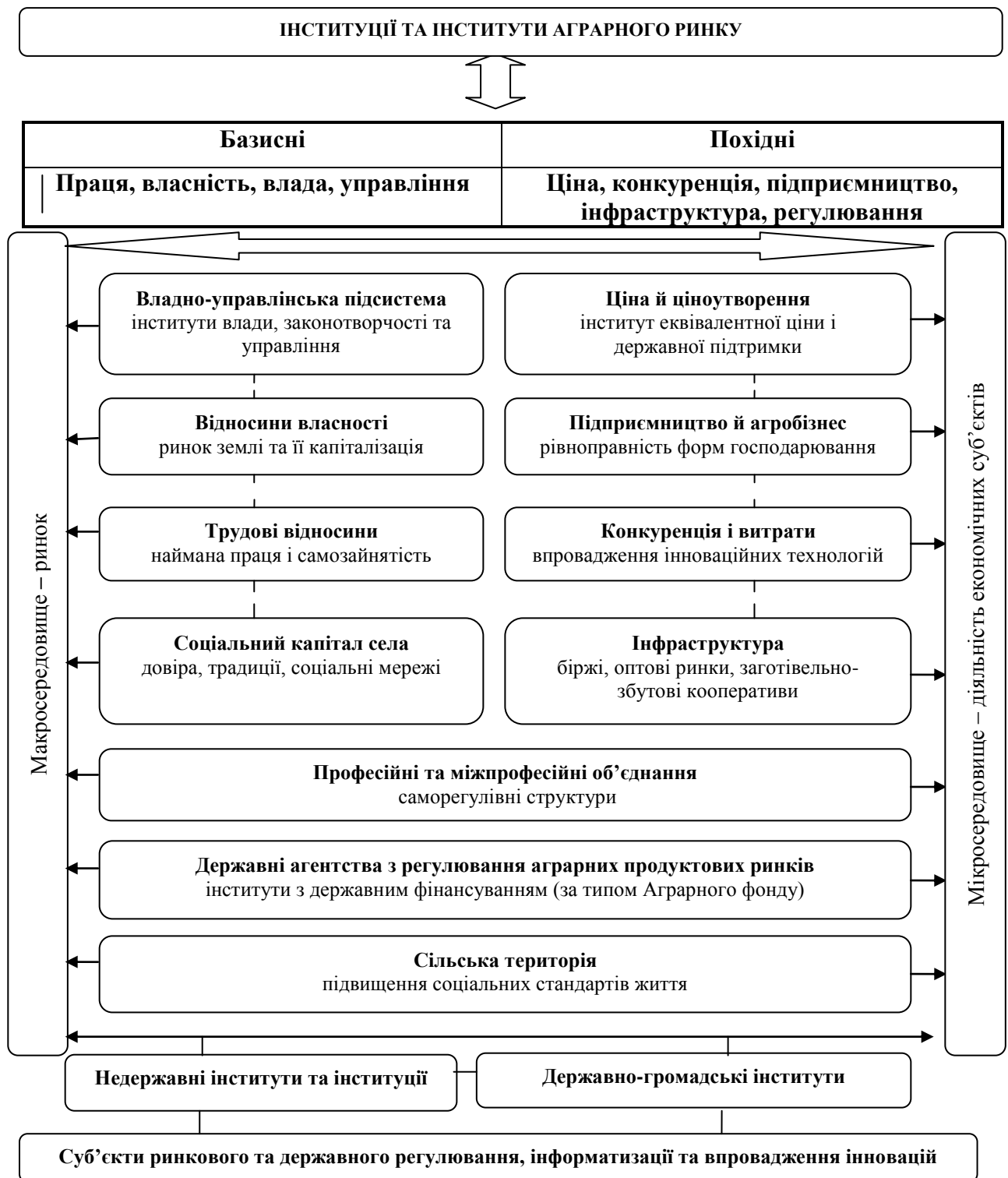

Рис. 3.5. Концептуальна модель інституціонального середовища і розвитку інститутів аграрного ринку

Інституціональна структура аграрного ринку в Україні включає в себе суб'єкти аграрного бізнесу, державні та недержавні установи із забезпечення функціонування виробництва, інфраструктуру, інститути дорадництва й

інформаційного забезпечення. В основу розбудови ринкових інститутів і створення сприятливого інституціонального середовища аграрного бізнесу слід покласти заходи, спрямовані на завершення реінституціоналізації приватної власності у формуванні інституційних норм капіталізації землі; удосконалення цінового механізму щодо справедливого перерозподілу доходів між учасниками продуктового ланцюга; покращення функціональності ринкової інфраструктури та інформаційного забезпечення виробників; підвищення соціальних стандартів сільського розвитку і формування соціального капіталу.

Подальше формування ринкового інституціонального середовища вимагає від держави спрямування аграрної політики на забезпечення адаптованих до вітчизняних реалій механізмів взаємодії економічних агентів. В основі цього процесу має бути інституціоналізація соціально-економічних відносин, результативною ознакою якої повинні стати: раціональний розподіл-використання ресурсів аграрної сфери; ринкове ціноутворення на продукцію; функціональна й доступна інфраструктура; підвищення соціальних стандартів життя на селі.

Концептуальні засади розвитку інститутів аграрного ринку передбачають удосконалення: інститутів-організацій – сільськогосподарські підприємства, інфраструктура, державні установи; інститутів права – законодавчо-нормативні акти; інститутів-функцій – ринок, конкуренція, праця, власність, ціноутворення.

Аграрна реформа, яка здійснюється в Україні та спрямована на підвищення ефективності аграрного ринку, вважається нами проявом фундаментальних інституціональних змін. Першочергової модернізації й функціонального удосконалення потребують такі інститути, як власність, регулювання ринку й підтримка виробників, організація та розміщення виробництва, контракція й договірні відносини, ціноутворення та інфраструктура, землекористування. Важливим залишається удосконалення техніко-технологічних характеристик виробничої й обслуговуючої підсистем, що дасть змогу знизити рівень трансакційних витрат.

За певних умов, для забезпечення прискореного розвитку ринкових відносин інститути можуть бути запозичені з іншого інституціонального

середовища. Проте, такі залучені інститути не завжди приживаються, що спостерігається в процесі вітчизняних аграрних перетворень. Для запобігання дисфункціональності запозичених інститутів держава повинна враховувати вимоги середовища, в якому вони мають діяти.

Становлення ефективного аграрного ринку, а головне – інститутів його розвитку, не є можливим під впливом рудиментів минулого (неринкових інститутів). Тому в аграрній сфері потрібно сформувати таку інституціональну структуру, яка забезпечить рівноконкурентні “правила гри”, упорядкованість трансакцій, об’єктивність економічних законів, недопущення дисфункціональності ринку.

Одним із першочергових і перспективних за значимістю завдань, розв’язання якого сприятиме підвищенню ефективності інституціональної системи аграрного ринку, є розвиток інституту кластеризації. За допомогою цього інституту можна реально поєднати ресурси різних за галузевою приналежністю суб’єктів ринку для вирішення проблем сільського соціуму.

Кластери можуть створюватися як спеціалізовані, так і універсальні (комплексні). Перші повинні об’єднувати учасників (наукові установи, навчальні заклади, виробників та ін.), які спеціалізуються на конкретному виді діяльності – вирощування великої рогатої худоби, свиней, виробництво молока, зерна, цукрових буряків тощо. Другі (універсальні) – установи і підприємства, територію з широким колом різних видів діяльності.

Розвиток інституту кластеризації дозволить створити ефективні інституціональні умови для задіяння усіх ресурсів підвищення конкурентоспроможності галузі й забезпечення соціально-економічного добробуту села. Цей інститут дає можливість у ринкових умовах запровадити цілеспрямовану організацію і забезпечити стійкість взаємовідносин контрагентів. Створення кластерів в аграрній сфері – один із шляхів залучення інвестицій та інновацій, мінімізації витрат, зокрема трансакційних, підвищення ефективності саморегулювання аграрного ринку, активізації формування міжпрофесійних організацій.

В цілому аграрний ринок потребує формування інституцій і механізмів, які забезпечать урегульованість відносин між економічними агентами.

Вирішення окреслених проблем, які визначено нами як інституціональні, лежить у площині удосконалення системи управління аграрним ринком. Найважливішим кроком є формування інфраструктури інституцій та інститутів ринкового й інформаційного супроводу дрібних товаровиробників, а забезпечувальну роль повинні відігравати професійні об'єднання і громадські організації, насамперед щодо консолідації зусиль саморегулювання, що визначатиме конкурентоспроможність аграрних товаровиробників.

Концептуальні підходи до моделювання інституціонального забезпечення стимулювання та підтримки розвитку агропродовольчої сфери в посттрансформаційній економіці повинні включати дві частини: загальну та спеціальну. В загальній – слід обґрунтовувати необхідність та доцільність розробки концепції, її структуру. Спеціальна частина повинна містити наукові положення щодо інституціонального регулювання розвитку агропродовольчої сфери.

Відповідно до схеми основних концептуальних елементів інституціонального забезпечення стимулювання та підтримки розвитку агропродовольчої сфери, що розкриває взаємозв'язок між її розділами та запропонованими інструментами інституціонального регулювання, їх доцільно використовувати з метою регулювання динаміки індикаторів забезпечення продовольчої безпеки держави і зниження трансакційних витрат при організації процесів формування і використання продовольчих запасів.

Таким чином, інституціональна структура суб'єктів формування агропродовольчої політики може забезпечити узгодження державної стратегії агропродовольчої політики в умовах глобалізації з безпосередніми інтересами регіонів, які формуються навколо проблем, що пов'язані з діяльністю в агропродовольчій сфері різноманітних організаційно-правових форм і можуть бути вирішені за умов підтримки держави. Зазначене повинно базуватися на узагальненні досвіду взаємодії різномасштабних суб'єктів бізнесу в системі національної агропродовольчої сфери, що дозволить сформулювати цілий

комплекс проблем, вирішення яких сприятиме підвищенню економічної ефективності агропродовольчої сфери на основі гармонізації інституціональних механізмів.

Висновки до розділу 3

Незважаючи на стабілізацію й повільне відновлення темпів зростання виробництва, що характеризують сучасний етап аграрних перетворень, існуюча система виробничо-господарських відносин в сільськогосподарських підприємствах нездатна забезпечувати рівень розвинених аграрних держав за показниками продуктивності праці й економічної ефективності виробництва. Основними напрямками розвитку сільськогосподарського виробництва при цьому, як ми передбачаємо, стане закріплення приватної власності на засоби виробництва як основної форми власності, диверсифікація виробничих процесів, розвиток несільськогосподарської зайнятості й усунення диспропорцій в структурі виробничо-господарської діяльності за рахунок зміни організаційно-економічних умов функціонування. При цьому передбачається продовження трансформаційних процесів, одним із проявів чого є зменшення впливу господарств населення на рівень продовольчого забезпечення країни.

Для стабілізації ситуації в економіці та сільському господарстві необхідно розробити таку сільськогосподарську політику, яка сприятиме подальшій інтеграції, співпраці та підвищенню фінансової стійкості сільськогосподарських і переробних підприємств, вирішенню проблем продовольчої безпеки. Інтегровані агропромислові формування є найважливішою формою міжгосподарської кооперації та агропромислової інтеграції в ринкових умовах, так як вони об'єднують підприємства та організації всіх галузей і сфер агропромислового комплексу.

На основі інноваційних технологій в найбільшій мірі розвиваються великі сільськогосподарські формування холдингового типу та промислового співробітництва. В таких умовах, потрібно надати пріоритетне значення тим організаційно-правовим формам, які беруть безпосередню участь у сільськогосподарській діяльності. Тому одним з важливих пріоритетів аграрної

політики є підтримка діяльності кооперативних та інтегрованих форм у виробництві сільськогосподарської продукції, і у всіх інших областях. Економічний ефект від використання різних форм співробітництва та інтеграції покращує ефективність інвестицій у підвищення ефективності функціонування сільськогосподарських підприємств. Проте, державна політика повинна не тільки зберегти, але й розробити механізми (моделі) для співпраці між кооперативними і інтегрованими одиницями, а в деяких випадках виступати як підрозділи різних утворень інтегрованих і кооперативних типу.

Інституціональна структура аграрного ринку в Україні включає в себе суб'єкти аграрного бізнесу, державні та недержавні установи із забезпечення функціонування виробництва, інфраструктуру, інститути дорадництва й інформаційного забезпечення. В основу розбудови ринкових інститутів і створення сприятливого інституціонального середовища аграрного бізнесу слід покласти заходи, спрямовані на завершення реінституціоналізації приватної власності у формуванні інституційних норм капіталізації землі; удосконалення цінового механізму щодо справедливого перерозподілу доходів між учасниками продуктового ланцюга; покращення функціональності ринкової інфраструктури та інформаційного забезпечення виробників; підвищення соціальних стандартів сільського розвитку і формування соціального капіталу.

Модель розвитку інститутів потребує постійного удосконалення в процесі розбудови регуляторного механізму. Суть концептуального бачення вирішення проблеми полягає у створенні стабільних умов функціонування економіки й ринку, яке передбачає ефективне поєднання інституцій та інститутів. Становлення ефективного аграрного ринку, а головне – інститутів його розвитку, не є можливим під впливом рудиментів минулого (неринкових інститутів). Тому в аграрній сфері потрібно сформувати таку інституціональну структуру, яка забезпечить рівноконкурентні “правила гри”, упорядкованість трансакцій, об'єктивність економічних законів, недопущення дисфункціональності ринку. Одним із першочергових і перспективних за значимістю завдань, розв'язання якого сприятиме підвищенню ефективності інституціональної системи аграрного ринку, є розвиток інституту кластеризації.

Висновки

Головним завданням інституцій є організація життя суспільства, зменшення невизначеності в процесі його існування шляхом встановлення постійної структури людської взаємодії; формуванні механізмів по забезпеченню всієї сукупності рамкових обмежень, пануючих правил, настанов тощо. Значення інституціоналізму як теоретичної та методологічної основи дослідження трансформаційних процесів в аграрному секторі зумовлюється важливою роллю та місцем інститутів у плані здійснення реформ і забезпечення ефективного функціонування аграрних підприємств у пореформений період. Інституційна теорія передбачає формування цілісного інституційного середовища, яке трактується в економічній літературі як „сукупність цінностей, формальних і неформальних інститутів („правил гри” та угод), які впливають на співвідношення стимулів (корисності, моралі, афектів та примусу) в діяльності як на мікро-, так і на макрорівні та зумовлюють досягнення мінімальної згоди між учасниками взаємодії”

Інституційні зміни в агропродовольчому секторі розвинулися в результаті проведення аграрної реформи. Результатом реформи стало формування різних виробничих сільськогосподарських формувань на основі приватної власності на землю. Це зумовило кардинальні зміни в існуючих організаційних структурах через реструктуризацію і створення на їхній базі нових форм господарювання з метою пошуку таких типів організації господарського механізму, які би характеризувалися спроможністю ефективно функціонувати в нових економічних умовах і були здатні зайняти необхідні сегменти аграрного ринку. Проте, на сьогодні аграрний ринок залишається недостатньо організованим, дерегульованим, на його продуктових сегментах відсутні ефективні маркетингові канали збуту продукції. Ці проблеми носять переважно інституціональний характер: монополізм на ринках продовольства і затратний характер ціноутворення на продукцію, споживану сільським господарством, диспаритет цін і нееквівалентність обміну; зростання виробничих витрат і зниження цінової конкурентоспроможності продукції; дисфункціональність

ринкової інфраструктури; недосконалість ринкового механізму й неефективність інститутів регулювання ринку.

Загалом за період дослідження ми зафіксували ряд інституційних змін, які характеризують загальну зміну тенденцій реформ, а також формують передумови для подальших змін. В найбільшій мірі це стосується продовження скорочення кількості наявних сільськогосподарських підприємств. Окрім цього, важливими інституційними змінами, які характеризують перетворення в сільському господарстві є еволюція розуміння ресурсозабезпеченості. Так, сьогодні акцент все частіше зміщується на користь забезпечення якісних змін.

Що стосується ринкових механізмів ведення сільського господарства, то по більшості сільськогосподарських культур ми можемо сьогодні спостерігати майже повну трансформацію каналів реалізації продукції, що формує додаткові вимоги до регулювання цього процесу з боку держави, надаючи їм бажаного стану. Відповідно до цього, інституційні зміни ринкового середовища сільськогосподарської продукції обумовили окремі зрушення в структурах виробництва і реалізації продукції. Проте, в загальному по галузі спостерігається стабілізація і поступовий розвиток ситуації. Хоча значні позитивні зміни в системі функціонування агропромислового ринку помітні, існуюча інституціональна структура аграрної економіки не відповідає повною мірою новим викликам економічних перетворень. Дослідження свідчать, що властиві сучасній системі агробізнесу інститути не виконують своєї основної функції, тобто не забезпечують справедливих правил гри між основними суб'єктами економічних відносин, не послаблюють численних антагонізмів регіонального розвитку, що викликані майновим розшаруванням населення та структурною розбалансованістю агропродовольчої сфери.

Важливими напрямками вдосконалення параметрів агропродовольчого ринку сьогодні є продовження трансформацій в першу чергу в напрямку покращення організаційної взаємодії суб'єктів господарвання. Як приклади наводяться і характеризуються кооперативи, холдинги і кластери. Кожен із цих форм взаємодії володіє своїми перевагами і в залежності від ситуації може

забезпечувати досягнення бажаних результатів – збільшення прибутковості та ефективності господарювання, досягнення соціальних цілей тощо.

Важливим напрямом розвитку агропродовольчого ринку є використання інституційного середовища та його інструментів. При цьому, важлива роль відводиться узгодженню інтересів і дій суб'єктів аграрного бізнесу, державних та недержавних установ з приводу забезпечення функціонування виробництва, інфраструктури, інститутів дорадництва й інформаційного забезпечення. Ключова модель розвитку інститутів потребує постійного удосконалення в процесі розбудови регуляторного механізму і такої інституціональної структури, яка б забезпечила рівноконкурентні “правила гри”, упорядкованість трансакцій, об'єктивність економічних законів, недопущення дисфункціональності ринку.

Список використаних джерел

1. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. із змінами, внесеними Законом України від 8 груд. 2004 р. - К. : М-во юстиції України, 2014. - 124 с.
2. Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 р. № 2768-III // <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>
3. Закон України «Про державну підтримку сільського господарства України» від 24 червня 2004 року // Відом. Верхов. Ради України. - 2004. - № 49
Із наступ, змінами. - Ст. 527.
4. Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 1 липня 2010 року // Відом. Верхов. Ради України. - 2010. - № 40. - Ст. 527.
5. Закон України «Про основні засади державної аграрної політики України на період до 2015 року» від 18 жовтня 2005 року // Відом. Верхов. Ради України. - 2006. - № I.-Ст. 17.
6. Розпорядження Кабінету Міністрів України “Про схвалення Концепції Комплексної програми підтримки розвитку українського села на 2006-2010 роки” від 21 грудня 2005 р. № 536-р.
7. Закон України “Про сільськогосподарську кооперацію” // Урядовий кур’єр. – 1997. – 14 серпня. – № 148-149.
8. Закон України «Про оренду земель» // Офіц. вісн. України. – 2003. - № 129. – С. 9-29.
9. Указ Президента України “Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи в сфері сільськогосподарського виробництва” // Урядовий кур’єр 1994. – № 176. – 15 листопада.
10. Указ Президента України від 3 грудня 1999 р. “Про невідкладні заходи щодо прискореного реформування аграрного сектора економіки” // Українське слово. – Від 10-16 лютого 2000 р.
11. Указ Президента України “Про додаткові заходи щодо проблем на селі та дальшого розвитку аграрного сектора економіки” // Сільський час. – 2002. – 27 лютого. – № 16.

12. Указ Президента України від 29 січня 2001 року, № 62/2001 “Про заходи щодо забезпечення захисту майнових прав селян у процесі реформування аграрного сектора економіки”.

13. Указ Президента України від 2 лютого 2002 року, № 92/2002 “Про додаткові заходи щодо соціального захисту селян – власників земельних ділянок та земельних часток (паїв)”.

14. Указ Президента України від 30 травня 2001 року, №372/2001 “Про Основні напрями земельної реформи в Україні на 2002-2005 роки”.

15. Аграрна реформа в Україні: надбання, проблеми // Економіка АПК. – 2005. – №5. – С. 8–14.

16. Аграрне право : підручник для студентів вищих навчальних закладів / за ред. В. П. Жушмана та А. М. Статівки. -Х. : Право, 2010.-296 с.

17. Агропромисловий комплекс України: стан і перспективи розвитку. Науковий збірник / За ред. Оскольського В.В. – К.: Аратта. 2009. – 350 с.

18. Андрійчук В. Г. Економіка аграрних підприємств : підручник / В. Г. Андрійчук ; ДВНЗ “Київ. нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана”. — 2-е вид., доповн. і перероб. — К., 2002. — 624 с.

19. Антіпова Л.І. Соціальна та інші функції земельно-орендних відносин // Економіка АПК. – 2007. – № 11. – С. 96-102.

20. Баладжи М.Д. Еколого-економічні засади збалансованого землекористування / М.Д. Баладжи // Сталій розвиток економіки. – 2012. – № 6. – С. 157-160.

21. Березівський П. Основні засади сталого розвитку сільських територій [Електронний ресурс] / П. Березівський, А. Железняк. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/Portal/Soc_Gum...2009_3... pdf/09bpsora.pdf/ (відвіданий 7 вересня 2015).

22. Ботезат О. П. Земельні ресурси як об'єкт державного управління / О. П. Ботезат // Держава та регіони. Сер. «Державне управління». - 2009. – № 4. - С. 20 - 23.

23. Верещинський Р. Оцінка ситуації АПК Львівської області та основні напрями розвитку на 2014 рік / Р. Верещинський // Агрофорум. — 2014. — № 3 (25). — С. 4.

24. Волошин Р. В. Ключові аспекти завершення земельної реформи в Україні / Р. В. Волошин // Матеріали III міжнародної науково-практичної конференції молодих вчених “Перспективні напрями розвитку галузей АПК і підвищення ефективності наукового забезпечення агропромислового виробництва” (Тернопіль, 18-19.09.2013). – Тернопіль: Крок, 2013. – С. 148-150

25. Волошин Р. В. Аграрне підприємництво в умовах дії мораторію на продаж сільськогосподарських угідь / Р. В. Волошин // Збірник тез доповідей наукової конференції професорсько-викладацького складу “Економічні, правові, інформаційні та гуманітарні проблеми розвитку України в умовах економічної нестабільності” Секція № 6. Удосконалення економічного механізму в агропромисловому комплексі при різних формах власності (Тернопіль, 14.04.2011 р.). – Тернопіль: ТНЕУ, 2011. – С.29-31.

26. Волошин Р. В. Розвиток аграрного підприємництва у контексті земельних трансформацій / Р. В. Волошин, Л. І. Заставнюк // Економічний аналіз: зб. наук. праць. – Тернопіль, ТНЕУ. – 2010. – Вип.7. – С. 39-42.

27. Гевко Р. Б. Підвищення ефективності виробництва біопалива / Р. Б. Гевко, Р. І. Розум // Матеріали круглого столу «Проблеми розвитку альтернативних та відновлювальних джерел енергії: економічний аспект» (26 травня 2011р.) Тернопіль ТНЕУ С. 26-32.

28. Глубіш Л. Я. Економічні важелі механізму державного регулювання виробничої складової продовольчої безпеки / Л. Я. Глубіш // Економічний форум. — 2013. — № 3. — С. 9—18.

29. Гудзь О. Є. Державна програма фінансової підтримки підприємств АПК через механізм здешевлення кредитів / О. Є. Гудзь, А. В. Сомик // Економіка АПК . – 2008. - №11. – С. 54-64.

30. Гудзь О. Є. Модернізація механізму кредитних субсидій підприємства АПК / О. Є. Гудзь // Економіка АПК. – 2009. - №9. – С.59-62.

31. Гуторов О. І. Економіко-екологічна оцінка сільськогосподарських земель та проблеми їх сталого використання [Електронний ресурс] / О. І. Гуторов. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/chem_biol/Agroin/2010_1-3/GUTOROV.pdf (відвіданий 18 серпня 2015).

32. Дем'яненко М. Я. Національна система державної підтримки аграрного сектору в умовах членства України в СОТ / М.Я Дем'яненко // Облік і фінанси АПК, - 2008.- №3.-С.11-16.

33. Державна політика фінансової підтримки розвитку аграрного сектору АПК : монографія / М. Я. Дем'яненко, П. Т. Саблук, В. М. Скупий та ін. ; Нац. наук. центр “Ін-т аграр. економіки” ; за ред. М. Я. Дем'яненка. — К., 2011. — 372 с.

34. Державна програма розвитку українського села на період до 2015 року, затверджена Кабінетом Міністрів України від 19 вересня 2007 року // Офіц. вісн. України. - 2007. - № 73. - Ст. 2715.

35. Державне регулювання економіки України: методологія, напрями, тенденції, проблеми. – К., 2005. – 359с.

36. Діброва А. Д. Державна підтримка виробництва продукції тваринництва в Україні / А. Д. Діброва, Л. В. Діброва // Вісник Сумського національного аграрного університету. — 2010. — Вип. 6/1. — С. 45—52.

37. Діброва А. Д. Державне регулювання сільського господарства: теорія, методологія, практика / А. Д. Діброва. - К. : ВРД «Формат». - 2008. - 448 с.

38. Дієсперов В. С. Селянам – бути хазяями сільських територій / В. С.Дієсперов // Агроінком. – 2010. – № 1-3. – С. 7-12.

39. Дорош Й. М. Розвиток земельних відносин та системи землекористування в Україні: теорія, методологія і практика : [монографія] / [Третяк А. М., Дорош Й. М., Дорош О. С., Стецюк М. П.; за заг. ред. А. М. Третяка. – К. : ВПОЛ, 2012. – 252 с.

40. Дудар Т.Г. Менеджмент [Текст] : навч. посібник / Т. Г. Дудар, Р. В. Волошин, В. Т. Дудар. - К.: “Центр учбової літератури”, 2013. – 336 с.

41. Економіка довкілля і природних ресурсів: монографія / Ю.В. Дзяди́кевич та інші. – Тернопіль: Астон. – 2016. – 392 с.

42. Економічні, екологічні та соціальні аспекти використання земельних ресурсів в Україні : [колективна монографія]. / за ред. д-ра екон. наук, професора, чл.-кор. НААН О. В. Ульянченка; Харк. нац. аграр. ун-т. – Харків: Смугаста тип., 2015. – 320 с.

43. Звіт про результати аудиту виконання заходів Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року. – Київ: Рахункова палата України, 2013. – 31 с.

44. Івашків Х. Тенденції розвитку банківського кредитування сільськогосподарських підприємств / Х. Івашків // Вісник Львівського національного аграрного університету: економіка АПК. – 2009. – С. 134-138.

45. Ільчак, О. В. Облікові аспекти земельних відносин в умовах інтеграційних процесів [Електронний ресурс] / О. В. Ільчак // Бізнес Інформ. – 2014. – № 8. – С. 223-228. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/binf_2014_8_41

46. Колотуха С.М. Кредитування сільськогосподарських підприємств як ефективне джерело інвестиційної діяльності / С.М. Колотуха, І.П. Борейко // Економіка АПК. – 2009. – № 1. – С. 89-96.

47. Концепція програми розвитку фермерства в Україні на 2005 – 2015 роки. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // http://www.coop.in.ua/Download%20Files/Farm_Concept.zip

48. Корецький М. Х. Державне регулювання аграрної сфери у ринковій економіці: Монографія. / М. Х. Корецький. - К.: Вид-во УАДУ, 2002. - 260 с.

49. Кудінов А.С. Удосконалення механізму кредитування сільськогосподарських кооперативів в Україні / А.С. Кудінов // Економіка АПК. – 2006. – № 8. – С. 91-95.

50. Кулик А. М. Удосконалення механізму державного регулювання аграрного сектору економіки України. Галицький економічний вісник: Науковий журнал, № 3 (18), 2008. / А. М. Кулик. – Тернопіль: ПВНЗ «Інститут економіки і підприємництва», 2008. – 194 с.

51. Латинін М. А. Аграрний сектор економіки України: механізм державного регулювання: Моногр. / М. А. Латинін. - Х.: Вид-во ХарРІ НАДУ "Магістр", 2006. - 320 с.

52. Латинін М. Шляхи удосконалення системи державного управління земельними відносинами в Україні / М. Латинін, Г. Шарий // Публічне управління : теорія та практика. – 2010. – № 2. – С. 97-104.

53. Лісовий А. В. Державне регулювання розвитку сільських територій: монографія/ Лісовий А. В. / НАН України. - Об'єднаний інститут економіки. - Київ, 2007.-С. 160-170.

54. Лузан Ю. Я. Організаційно-економічний механізм забезпечення розвитку агропромислового виробництва України : монографія / Ю. Я. Лузан ; Нац. наук. центр "Ін-т аграр. економіки". — К., 2010. — 472 с.

55. Майстро С.В. Напрями державної підтримки аграрного сектора та її вплив на конкурентоспроможність продукції на світовому ринку [Електронний ресурс] / С. В. Майстро. – Режим доступу: <http://www.academy.gov.ua/ej/ej2/txts/galuz/05msvpsr.pdf>

56. Макаренко П. М. Аграрна політика держави у земельних відносинах на селі / П. М. Макаренко, Ю. О. Литвин, А. П. Макаренко // Академічний огляд. Серія: Економіка та підприємництво. – Дніпропетровськ, 2009. – С. 37-47.

57. Михасюк І. Державне регулювання економіки. / І. Михасюк, А. Мельник, М. Крупка. - К.: Атіка, Ельга-Н, 2000. - 592 с.

58. Мірошніченко А. М. Науково-практичний коментар Земельного кодексу України / А. М. Мірошніченко, Р. І. Марусенко. - 2-ге вид., перероб. і доп. - К. : Алеута : КНТ : ЦУП, 2009. - 507 с.

59. Могильний О. М. Регулювання аграрної сфери : монографія / О. М.

60. Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2012 році: [аналітична доп.]. – К.: Мін-во екології та природних ресурсів України, 2014. – 415 с.

61. Національна парадигма сталого розвитку України / за заг. ред. акад. НАН України, д.т.н., проф., засл. діяча науки і техніки України Б. Є. Патона. – К.: ДУ «ІЕПСР НАН України», 2012. – 72 с.

62. Нелеп В. М. Земля України і здоров'я нації / В. М. Нелеп, Л. В. Бойко // Економіка АПК. – 2011. – № 1. – С. 20–27.

63. Основні економічні показники роботи сільськогосподарських підприємств за 2010 рік : [статистичний щорічник] ; відповід. за випуск Савчук В. І. - Тернопіль.: Головне управління статистики у Тернопільській області Державного комітету статистики України, 2011. - 60 с.

64. Офіційний сайт Державного комітету статистики України: Режим доступу: www.ukrstat.gov.ua.

65. Паленичак О. В. Раціональне землекористування в умовах збалансованого розвитку агропромислового виробництва / О. В. Паленичак // Економіка АПК. – 2012. – № 2. – С. 27-32.

66. Паляничко Н.І. Організаційна складова в забезпеченні сталого землекористування: [Електронний ресурс] / Н.І. Паляничко / / Економіка природокористування і охорони довкілля: зб. наук. праць. – 2012. – Режим доступу: <http://economics-of-nature.net>.

67. Радченко О.Д. Методологічне забезпечення оцінки ефективності бюджетної підтримки аграрного сектору // О.Д. Радченко / Вісник Сумського національного аграрного університету. Серія: фінанси і кредит. – 2013. – № 1(34). – С. 22-28.

68. Розум Р.І. Еколого-економічні системи: основні аспекти / Р.І. Розум, М.В. Буряк, І.В. Любезна //Науковий огляд. Науковий журнал. – Київ, 2015. – № 6 (16). – С. 33-49.

69. Саблук П. Т. Глобалізація і продовольство: монографія / П. Т.Саблук, О. Г. Білорус, В. І.Власов. – К.: ННЦ ІАЕ, 2008. – 632с.

70. Саблук П. Т. Продовольча безпека України / П. Т. Саблук, О. Г. Білорус, В. І. Власов // Економіка АПК. — 2009. — № 10. — С. 3—7.

71. Сельскохозяйственная политика в странах ОЭСР и странах с формирующейся рыночной экономикой: Мониторинг и оценка 2013г. Украина

[Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://www.oecd.org/tad/agricultural-policies/AgMon_2013_Ukraine_RUS.pdf

72. Сільське господарство Тернопільської області за 2013-2015 рр. : [статистичний щорічник]. – Тернопіль.: Головне управління статистики у Тернопільській області Державного комітету статистики України, 2014-2016. – 215 с.

73. Смолінська С.Д. Організаційно-економічні передумови запровадження іпотеки сільськогосподарських земель в Україні // Економіка АПК. – 2007. – № 6. – С. 75-79.

74. Статистичний щорічник “Сільське господарство України” за 2012-2015 рр. // Держкомстат України. – К.: – 2013-2016 рр.

75. Статівка Н. В. Удосконалення системи державного регулювання розвитку земельних відносин / Н. В. Статівка // Теорія та практика державного управління. – Вип. 1. – 2010. – № 28.

76. Трегобчук В.М. Рациональне використання та всебічна охорона земель – головні чинники продовольчої і національної безпеки / В.М. Трегобчук // Землепорядкування. 2001. – № 1. – С. 36-41.

77. Федоров М. М. Земельна реформа і розвиток ринкових земельних відносин / Федоров М. М. // Економіка АПК. – 2011. – № 7. – С. 55-60.

78. Фурдичко О.І. Еколого-економічні особливості використання природних ресурсів в аграрному виробництві України / О.І. Фурдичко, О.С. Дем'янюк // Агроекологічний журнал, 2013. – № 3. – С. 7-12.

79. Чорний С. О. Оцінка інтегральних форм взаємодії в сфері агропромислового виробництва / С. О. Чорний, Р. В. Волошин // Національне виробництво й економіка в умовах реформування: стан і перспективи інноваційного розвитку та міжрегіональної інтеграції: зб. наук. праць міжнар. наук.-практ. конф. 28 жовтня 2016 р. (ПДАТУ, м. Кам'янець-Подільський). – Тернопіль : Крок, 2016. – 355 с. – С. 313-315.

80. Шибаніна О. В. Орендні земельні відносини: сучасний стан та основні напрями удосконалення / Шибаніна О. В. // Економіка АПК. -2008. -№ 7. - С. 7-13.

81. Шиян Н. І. Державне регулювання економіки / Н. І. Шиян. - Х. :Формат Плюс,2008.-384 с.

82. Шкуратов О.І. Інноваційні засади формування екобезпечного землекористування в сільському господарстві / О.І. Шкуратов // Інноваційна економіка. – 2011. – № 6. – С. 10-13.

83. Юхименко П.І., Загурський О.М. Розвиток орендних відносин в аграрному секторі економіки // Економіка АПК. – 2010. – № 1. – С. 18-22.